

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 47 (16995)

2005 чылдың
МАЙ 5,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Байыр чедиришкиннери

ДААРТА – Тыва Республиканың Конституциязының Хүнү

Хүндүлүг ха-дуңма!

Май 6-да Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган хүнден үш чыл болур. Бо болуушкун болза Россия Федерациязының составында республиканың боттуг күрүне тургузуун бактаадырынга чугула үе-чада болган. Республиканың Конституциязынга эң чугула политиктиг болгаш экономиктиг чаартылгаларны хоойлу езугаар быжыглаары чедип алдырган, ниитилелди болгаш күрүнени улам ыңай чаартырының оруктары тодараттырган, демократтыг эрге-хоойлулуг күрүнени бактаадып тургузарының үндезиннери, ниитилел амыдыралының чаа-чаа нормачижектери болгаш принциптери айыттырган. XXI чүс чылдың политиктиг хөгжүлдениң делегей угланышкыннарынга дүгжүп турар РФ-тиң составында республиканы чаартырында угланышкынны быжыглаар чорук Конституцияда улам ыңай тодарадылганы алган.

Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүрүп кириери ТР-ниң Конституциязын, республиканың конституусчу хоойлуларын болгаш хүн бүрү ажыглаар бүгү хоойлужудулганы федералдыг хоойлужудулгага дүүштүрериниң оруунга чугула базым болган. Конституцияның чаа төлөвилелин ажылдап кылып тургаш, республиканың башкарылгазында турар айтырыгларны шийтирилээр талазы-биле ажыктыын херек кырынга көргүскен эрге-хоойлулуг чүүлдерни сайзырадырын болгаш күштелдирерин, эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле демнежилгени улам

экижидерин кол кичээнге алган бис. Ол дээрже Россияның чаңгыс эвин быжыглаарынга база федеративтиг хамаарылгаларны сайзыраңгайжыдарынга бистиң салышкынывыс.

Конституцияның боттанышкыны бүгүле күрүне органнарының хөй талаалыг шийтирилгил болгаш үр хуусаалыг ажыл-чорудулгазын, республиканың хамааты бүрүзүнүң аңаа киржилгезин негээр. Шыны-биле алырга, ол чорук бодунче Тываның албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш бүгү-ле хамаатыларының Конституцияның уjur-утказын чүгле ханызы-биле медегер билирин эвес, а харын-даа ону хүн бүрү чайгылыш чок боттандыраарын хаара тудуп турар. Бистиң кол сорулгавыс — хамаатыларны Конституцияның нормачижектеринге болгаш принциптеринге дүүштүр чурттап билер күзелге база чаңчылга, ону республиканың Үндезин Хоойлузу кылдыр херек кырынга медегер билиринге кижизидери.

Тываның хөй националдыг бүгү чурттакчыларынга бистиң кол күрүне байырлалдарының бирээзи – республиканың Конституция хүнү-биле сеткилим ханызындан байырым чедирдим! Силер бүгүдеге чаагай кежик-чолду, кадыкшылды болгаш ааскежин күзедим!

Хүндүлел-биле,

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.ООРЖАК.

***

Хүндүлүг хамаатылар!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары-

ның өмүнээзинден Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле сеткилдин ханызындан байыр чедиришкиннин хүлээп ап көрүнер.

Дөрт чыл мурнунда республиканың соңгукчулары демократияны хөгжүдеринче, күрүне тургузуун болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынче угланган боттарының шилишкенин кылганнар. Ол үениң дургузунда республиканың Конституциязының күштүг болур чоруу хоойлужудула езугаар хандырттыган.

Бөгүн Тыва демократтыг чаартылгаларның оруу-биле бурунгаарлап, политиктиг болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң нарын сорулгаларын шийтирилеп турар. Бистиң хамаатыларывыстың Тыва Республиканың Конституциязында салдырган эргелерин болгаш хосталгаларын улуг черге-биле хандыраары чугула. Конституция моон соңгаар-даа бистиң бурунгаар шимчээшкенивиске бүзүрелдиг айтыкчы болуп моон соңгаар-даа артар.

Чогаадыкчы күш-ажылга чедишкенин, тайбыңны болгаш чаагай чолду, ааскежин болгаш даартагы хүнге бүзүрелди сеткилдин ханызындан күзедим!

Байырлал-биле, эргим чаңгыс-черчурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

***

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

2001 чылдың май 6-да бистиң республиканың Үндезин Хоойлузу бүгү чоннуң ба-

дылаашкыны-биле бадылаттыган.

Демократияның хөгжүлдениң быжыг үндезин болбушаан, Конституция болза тайбыңны болгаш чөлшээржилгени, чоннарның сырый каттыжышкынын болгаш чаңгыс эвин быжыглаарынга бараан болуп, республиканың чаагай чоруу дээш сорулгаларны чедишкенин күзүдеринче апар чыдар эрге-чагырганың бүгү звеноларының демниг база ажыктыг ажылынга идигни берип турар. Конституция – турум ниитилелдин, бистиң республиканың политиктиг болгаш социал тургузуунуң быжыг үндезини.

Бөгүн политиктиг реформалар идепкейлиг чоруп турар болгаш Конституция оларның үндезин болуп турар. Тыва Республиканың Хоойлузу анаа-ла уjur эдерген чүүл болбайн, кол болгаш дээди хоойлу болуп, бөгүнде амыдыралда херек кырында боттанып турар. Конституусчу норма-чижектерни сагыры дээш бистерниң кижжи бүрүзү харысалгалыг болур бис дээрзин улгас уjurлуг бис, Тыва Республиканың чаагай кежик-чолу болгаш чечектелишкени, оң амгы болгаш келир үези бистен хамааржыр.

Бо эң чугула күрүне байырлалы-биле сеткилим ханызындан силерге байыр чедирдим! Силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды, аас-кежин, күш-ажылга болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгага чедишкенин, тайбыңны болгаш чаагай кежикти күзедим! Бо байырлал бажың бүрүзүңге бүзүрелди, өөрүшкүнү болгаш даартагы хүнге бүзүрелди өктеретсин!

Тыва Республиканың Конституция Судунуң Даргазы О.Л.-С. САЛЧАК.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ФРОНТУЧУЛАРНЫҢ ҮЛҮҮН ҮНӨЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш тылдың ажыл-ишчилери-биле ужуражылгазы Чазак бажыңыга дүүн, май 4-те, болуп эрткен.

Ш.Д.Ооржактың К.Ш.Чамзырынга медальды тыпсып турары.

Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 60 чылының байырлалын төлөтүп уткууру-биле ону белеткээр болгаш эрттирер органнастыг комитет белеткел ажылдарын хынамчалыг чорудуп турарын Ш.Д.Ооржак чугаазыга демдеглээн. Ылаңгыя дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика болгаш Кызыл хоорай организациялары (удуртукчулары К.А.Маспык-оол, А.А.Зайцева), ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал, аныктар поли-

тиказының, өөредилге болгаш эртем яамылары (сайыттары А.Т.Конгар, П.А.Морозов) улуг хемчеглерни ап турар. РФ-тиң Президентизи В.Путинниң 2004 чылдың февраль 23-те Чарлыы-биле «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 60 чылы» деп юбилей медалын үндезилеп тургускан. Бо күрүне шаңналын дайын киржикчилериниң болгаш тылдың ажыл-ишчилериниң хөй нуруузуңга тывыскан. (Уланчызы 2-ги арында).

“ШЫН”-2005

2005 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионунга «Шын» солуннуң шаңналы дээш национал тыва хүрештиң чаңчыл болган маргылдаазын бо чылын Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 60 чылынга, «Шын» солуннуң баштайгы номериниң чырыкче үнгениниң 80 чылынга тураскаадып эрттирер.

Бо улуг байырлалдарга тураскааткан 128 мөгениң тыва хүрешке маргылдаазы май 9-та 14 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээр. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шырак мөгелери киржир.

ДЕТКИКЧИЛЕРИВИС:

1. Күрүнениң механизастаттыган ажылдар чорудар эргелели (Г.А. Смирнов).
2. «Тыва-мобель» КХЭ (директору С.И.Пешков).
3. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
4. Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң бааранны мөөнү-биле садар рынок (директору В.К. Ооржак).
5. «Башкы» сеткүүл (кол редактору Н.С. Конгар).
6. «Тыва Республика» солуну (кол редактору М.К. Калчан).
7. ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый агентилели (С.В. Сапелкин).
8. «Тывахарылзаинформ» ААН (В.Т. Сандан).
9. «Өдүген»-КУБ аалчылар бажыңының комплекзи (А.Д. Аракчаа).
10. «Чаңгыс демниг Россия» партиязы (М.И. Ондар).
11. Хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернады (К.С. Дилак).
12. Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школазы (директору М.В. Дондул).
13. Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузуңда арат А.Б. Монгуш.
14. Кызылдан тренер Р.А. Монгуш.
15. Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузуңдан арат Р.М. Алаш-оол.
16. Кызыл кожуунуң Баян-Кол сумузуңда арат

А.Б. Содунам.

17. «Мажалык» КХЭ (директору Р.С.Монгуш).
18. «Кызылдың дааранылга фабриказы» ККБ (директору М.Ш. Очур).
19. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы» ААН (чиңгине директору А.Д. Болат-оол).
20. ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызы (П.А. Морозов).
21. ТР-ниң Күрүнениң техниктиг хайгараал албаны (даргазы А.К. Ооржак).
22. Тес-Хем кожуундан сайгарлыкчы В.Ч. Белчит.
23. ТР-де Шимчевес өнчүнүң чер кадастрының федералдыг агентилелиниң даргазы Х.Б. Куулар.
24. РФ-тиң Харылзаа болгаш информатизация талазы-биле курхайгааралдың Тыва Республикада эргелели (М.К. Куулар).
25. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели (О.Б. Оюн).
26. ТР-ниң медицинаның ыяал-ла камгаладылга фондузу. (Т.И. Первухина).
27. Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы (А.К. Донгак).
28. Сайгарлыкчы Даваалай Т.К.
29. «Коммунальщик» КУБ (директору А.Б. Ооржак).
30. «Сылдысчыгаш» солуну (кол редактору А.С. Шоюн).

Деткикчилерниң саны хүн бүрүде немежи турар.

Хүндүлүг Анатолий Васильевич, Алексей Леонидович! Өөрүм!

Анатолий Васильевичиниң Сибирьнин федералдыг округуна ажилдап эгелээнинден бээр округтуң удуртулгазы болгаш Аппарады-биле, Россия Федерациязынын Чазааның ямылары болгаш ведомстволары-биле губернаторларның кады ажилдажылгазы улам системниң аларган. Бис аңаа өөрүп база ооң ажил-чорудулгазын деткип турар бис. Дүүн кады эрттирген чөвүлел хуралга чуртталга айтырыгларын шиитпирлээриниң чидиг айтырыгларын чугаалаштывыс, а бөгүн Алексей Леонидович-биле ужуражышынымыска бюджеттер аразының чаа харылзааларын болгаш үш деңгелди бюджетче шилчининиң айтырыгларын чугаалаштывыс.

Амгы бо үениң нарын-берге бооп турарының чылдагааны болза социал-экономиктик болгаш политиктиг реформаларны чорудуп турарында болгай. Күүсекчи эрге-чагырганың шыңгыы вертикалын тургузуп, федерализм, тус чер бот-башкарлыгазын хөгжүдүп, бюджет адырының реформаны чорудуп турар. Административтиг реформаны, күрүнениң хамааты албанының реформазын боттандырып турар. Чорудуп турар чаартылгалары экономиканы сергедип омакшыдарыңча база чоннуң амыдырал деңгелин бедидеринче угландырган турар ужурлуг.

Тыва Республиканы бо бүгү чорудушкуннарже хаара туткан. Бистер федералдыг төптүң болгаш федерация субъектилеринин аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар талазы-биле чугаалажышыкыннарга база эрге-хоойлу баазаны тургузарыңга идепкейлиг киришкен бис. Бистиң саналдап киригенивис 30 саналдың 18-ин Күрүне Думазы чүүлдүгүзүңгөн. Бистер бюджеттер аразының чаа харылзааларының үезинде чурттап турар болганы-выста, 2005 чылды чаа негелделерге чаңчыгарының чылы кылдыр санап турар бис. Шилчилге үе-чадазы жеңе-даа берге бооп турза, республика хөгжүлдезиниң темпелерин, чоннуң амыдырал деңгелин кошкатпас ужурлуг бис. Сөөлгү чылдарда бюджеттин хууда орулгаларын 5,4 катап, девискээрнин ниити продукт деңгелин денештирген өртөк-биле 45 хуу өстүргенивисти, чоннуң айда алыр ортумак шалыңы болгаш кижги бүрүзүңге онааштыр орулгаларын 3,5 катап өстүрерин чедип алганынысты чугаалаар ужурлуг мен. Бо чылдың бирги кварталының түннелдерин езугаар алырга, чоннуң ортумак шалыңы 6400, а кижги бүрүзүңге онааштыр орулгалары 3100 рубль четкен.

Иелерин божуур деңгели болгаш ажил кылып шыдавас назылыг уругларның дензигүүрү бедик. Бистиң артык күжүвүс болгаш перспективавыс ында. Ооң-биле кады өөредилге, кадык камгалалыңга, социал еске-даа хереглелдерге чарыгдалдарның өзүп турары бисти бодандырып турар. Ам айтырыгже дорт кириптейн. Бюджеттер аразының харылзаалары болгаш бюджет федерализми № 122-ФХ Хоойлуга үндеилеттинген болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү кылган бис?

Бирээде, экономиканы хөгжүдериңиң, ооң ишинде биче болгаш ортумак бизнести сайзырадырыңың күсели-биле доктааткан бюджеттин хууда орулгаларын улгаттырыңың уламчылап турар бис. Эрткен чылдың деңгелиңе бодаарга, 2005 чылда ооң өзүлдезин 30 хуу чедирерин планнаан. Орулгаларның хевир бүрүзүңге оларны

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын Россия Федерациязының саң-хөө сайыды А.А.Куаринниң киржилгези-биле 2005 чылдың апрель 23-те Кемерово хоорайга эрткен Сибирьнин федералдыг округунуң чөвүлел хуралыңга ЧУГААЗЫ

кирип алырын хандыраар талазы-биле тодаргай планнарны тургускан. Бюджеттин чүүл бүрүзүңге хамаарыштыр хыналдаларны кылган. Чарыгдалдарны таарыштырар планны тургускан.

Ийде, республика деңзигүүрүн тодарадыры-биле өг-бүле бүрүзүңгү материалдыг байдалын алды ай дургузунда өөренип көргөн бис. Үш деңгелди бюджетче шилчинир талазы-биле семинар-чөвүлел хуралдарны тус чер бот-башкарлыгаларының активи-биле эрттирген. Муниципалдыг 19 тургузугларның болгаш 122 чурттакчылыг черлериниң Уставтарыңга экспертизаларны кылыры доостур чыгаан.

2005 чылдың июль 3-те чурттакчылыг черлериниң депутаттар соңгудаларын эрттирер. Анатолий Васильевич, силерниң берген даалганарга дүүштүр соңгудаларны манавайн, кадрларны белеткээрин эгелей берген бис. 560 кижини белеткээр эргежок чугула.

Үште, күрүне эрге-чагырга органны муниципалдыг тургузугларның болгаш тус чер бот-башкарлыгаларының киржилгези-биле үндүрүг оонаар баазаны өөренип көргөн. Республиканың 80 муң өг-бүлелеринге социал болгаш экономиктиг паспорттар тургузары-биле чер болганга хыналдаларны чоруткан. Өг-бүле бүрүзүңге персоналдыг социал агар саннарны тургузар талазы-биле муниципалдыг, көдээ база суур черлерниң экономиктиг чөвүлелдери ажилдап эгелей берген.

Кижилер күрүнениң политиказын идепкейли-биле деткип турарыңга бүзүредивис, оларның экономиктиг болгаш социал байдалының дугайында беседа кылырыңдан ойталаан чаңгыс-даа таварылга турбаан. Ындыг анализке үндезилээш, бис улуг бергедээшкин чокка чигелде алыр кижилерниң персоналдыг учедун кылдывыс. Кижилер чигелделер болгаш эм-таң дээш акшаны ап эгелей берген. РФ-тиң Президентиниң болгаш Чазааның ажил-чорудулгазын чер болганда деткип турар. Муниципалитеттерде чуртталга субсидиялары алыр кижилерниң даңзызын бадылаарын дооскан. Чуртталга субсидиялары алыр өг-бүлелерниң дензигүүрү 2002 чылда 49, 2003 чылда—39 хуу турган болза бөгүн өг-бүле бүрүзүңгү орулгаларын ыяк санап көөргө, 24 хуу болган. Ниити чуртта бо көргүзүңгү деңгели 17 хуу болгай.

Бергелерге база таваржып турдуvus.
Чүнүң-даа мурнунда, статистика албанының чокка ажылын эскердивис. Оларның ажылгап турары Европа стандарттары хөгжүлдези чокка черлерге таарышпастыр. Чадаарда экономиканың натура көргүзүглерин чөптүү-биле хайгаарап көөрү-биле республика статистиказын тургузар ужурга таварыштывыс.

Оон аңгыда, чурттакчылыг черлер бюджеттерин чер болгаш шимчевес өңчү үндүргүлериңиң күсели-биле тургузар дээнин барымдаалааш, чер-черде чогуур албаннарның ажылын хынап көрдүvus. Республикада черниң кадастр учедунуң эвээш ажилдакчыларлыг ийи структура салбыры бо берге сорулгаларны күсседи шыдавайн турары илереди. Бүрүткел ажил-

дарын доозары-биле, эргелеп-башкарылганы деңгелдер аайы-биле аңгылаары-биле, чер кадастрын тургузары, черни зона аайы-биле ылгал-чарары-биле бо ажилга чурттуң шыырак институттарын кириштерери, акшаны үзүп бээр чугула апарган. Шимчевес өңчүге хамаарыштыр алырга мындыг: чер-черде федералдыг албан черлериниң чокка ажылдап турары көзүлген. Бүрүткел палатазың, федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиңиң штаттыг ажилдакчыларының саны эвээш, транспорт аймаа чедишпес. Кадрларны белеткели чокка-тыр. Россияның Чазааның киржилгези болгаш дузаламчызы чокта олар боттарының мурнунда тургустунган улуг сорулгаларны күсседи шыдавас.

Оон ыңай. 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп, көдээ ажил-агының, а 2007 чылдан—чуртка экономиктиг чизени Россия Федерациязының Президентиниң айттышының езугаар эрттирер дээнинге муниципалдыг эрге-чагыргалар байыр чедирип турар. Бо чизелерни түннелдери күрүне статистиказының архивтеринге бокталып чытпайн, муниципалитеттерге ажык-чарлыг болурун олар дилзэннер.

Бюджеттер аразының чаа харылзааларыңга хамаарыштыр чүл дизе оларны боттандыраар талазы-биле ажил эгелзэн. Республика өңчүзүн муниципалдыг тургузугларга дамчыдып бээриниң программазы бисте бар. Чүгле муниципалдыг эвес, харын чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин тургузарыңга улуг бергелер тургустунар деп бодап турар бис. Херектин ужуру чүгле кадрларда эвес—бис оларны белеткеп эгелзэн бис.Эрге-хоойлу баазаны чокка бооп турар. 2004 чылда болдурган частырыгыларының катаптас бис. Федералдыг төп алган орулгаларның 60 хуузу алгаш, чүгле 40 хуузу субъектилерге арттырып каарга, оу чүү деп федерализм дээр боор. Ооң-биле кады үндүрүг оонаар кол бааза төпче шилчез. Олар болза казар байлак, суг болгаш арга-арыг курлавырлары болгай. Оон дора чүве болза хоойлу-лудулга баазаны чокта субъектилерге федералдыг өңчүнүң объектилерин дамчытканы болгай.

Михаил Ефимовичиниң, Алексей Леонидович силерниң берген даалганың езугаар, эн-не бедик дотациялыг 22 субъектиниң бюджет төлевилелдериниң чүүл бүрүзүн Татьяна Алексеевна Голиква өөренип көргөн. Оон даразында чүүлдер илерзэн. Херек кырында бистиң республикага 968 млн. рубльдиң федералдыг өңчүзүн болгаш мандаттарын дамчыдып берген. А биске берген акшаландырышкыкың чүгле 122 млн. рубль болду. Девискээрлерниң акшаландырышкынын хандыраар үстүү болгаш алды кызыгаарын тодарыдыр коридорну узуткан. 42 субъектиниң акшаландырышкын хандырылганы ортумаа-биле 65 хуу болган. Саң-хөөнүң аар кризиси болган чылдарда безин бюджеттин саң-хөө хандырылганы 85 хуу турганын сагыңдырып каайн. Саң-хөө дузаламчызының хемчээлинде материалдыг чарыгдалдарга инфляцияның 11-12 хуу деңгелин

барымдаалаваан. Биске чаңгыс арга арткан: ол дээрже хууда орулгаларны өстүрери болгаш социал чарыгдалдарны кызыраарыдыр.

Социал чарыгдалдарга хамаарыштыр бодал. Эрге-хоойлу күрүнеге кым школаларны хаар дээнил? Башкыларга, эмчилерге ажил төлевири өстүрерин кым биске бербейн турарыл? Чурттуң бюджети 3 триллион 300 миллиард рубль бооп турда, девискээрлерни саң-хөө-биле деткиринге чүгле 30 миллиард, биригээр чугаалаарга, 1 хуудан эвээш рубль бергеш, оон 5 млрд. рубльди курлавырда арттырып каан. Бюджеттин бүгү чүүлдерин (статьяларын) езугаар девискээрлерге 350 миллиард рубльди чоруткан. Ол дээрже чурттуң бюджетиниң 11 хире хуузу ышкажыл! Бюджеттер аразының ыңдыг харылзаалары дүрбүүшкүннерни болдурар, күүсекчи эрге-чагырга органның субъектилерин Парламентилери-биле үскүлештирер. Айтырыг политиктиг байдалче шилчип, В.В. Путинниң удурланкычыларыңга таарымчаны тургузуп турар! Грузияга, Украинага болгаш Киргизияга болган болушкуннарның соонда чурт ишинге сандараашкынын болдурбас ужурлуг бис.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерни барымдаалааш, даразында дилегни силерге кирип тур бис, Алексей Леонидович!

Бирээде. Бирги кварталдың түннелдерин езугаар саң-хөө политиказын таарыштыраары-биле бюджеттер аразының харылзааларының чаа моделин боттандырып турарының дугайында айтырыгны чурттуң Чазааның калбак хуралыңга чугаалажып көөрү-биле кириер.

Ийде. Частырыглар катаптаарын болдурбазы-биле Россия Федерациязының субъектилериниң бүгү чурттакчылыг черлериниң бюджеттериниң төлевилелдериниң экспертизанын график езугаар, Россияның Саң-хөө ямызыңга эрттирерин организаастаар херек.

Үште. Чурттуң хемчээлинге чер-черде үндүрүг органнының ажылын анализтеп көөрү эргежок чугула. Оларның саны эвээжээри уламчылап турар-дыр. Үндүрүг оонаар баазада чакыртынар чоруктар-биле демисежири улам бергедеп бар чыдар.

Дөртте. Девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин денештирери-биле округта саналдап киригенин езугаар, федерация субъектилериниң экономика өзүлдезин хемчээлин тодардыр болгаш 2006 чылдың бюджетинге инвестиция акшаландырышкынын, ылангыя биче бизнести хөгжүдериңге кириер.

Бис бодувустан ээлчээвинче чигелдерни акаша-биле солурунче шилчезэн соонда чамдык девискээрлерде тыптып келген хөлээшкүннерни болдурбас дээш болдунар-ла чүүлдерни кылыр апар бис. Чуртталга-коммунал ажил-агының реформа, кадык камгалалын, өөредилгени чартыр улуг сорулгалар бистиң мурнунда тургустунган. Бо бүгү чугула ажилдар губернаторларның эгиннеринге аар чүүк болур.

Кичээңгейиңер дээш четтирдим!

ФРОНТУЧУЛААРНЫҢ ҮЛҮҮН ҮНЕПЭЭН

(Эгези 1-ги арында).
Ол ышкаш дайынның киржикчилери В.Путинниң Тиилелге хүнү-биле байыр чедирген телеграммаларын алган.
Чазак Даргазы дайынның киржикчилеринге болгаш күш-ажыл фронтузунуң ажил-ишчилеринге Тиилелге хүнү-биле байыр чедиргеш, оларның Тиилелгени чедип алырыңга киригениң үлүүнге бедик үнепелди берген.
Ш.Д.Ооржак биле Сибирь федералдыг округтуң Тывада Кол инспектору В.И.Чернышев чээрби ажыг фронтучуларга болгаш тылдыг ажил-ишчилеринге юбилейлиг медальдарны, ТР-ниң Чазак Даргазының Тиилелге хүнү-биле байыр чедирген бижиктерин тывыскан. Шаңнатканнарның аразында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Г.В. Абросимов, Я.Л. Яков, П.Н. Лебедев, А.И. Сычева, А.С. Сердюков, Д.Т. Малышев, көрей дайынының киржикчизи В.Л. Биче-оол, тылдыг ажил-ишчилери Д.Б. Ондар, Х.Л. Даржаа болгаш ескелер-даа бар.
ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал, аныяктар политиказының

ИНВЕСТИЦИЯ ПРОГРАММАЗЫ: ЧАСТЫРЫГЛААР-БИЛЕ АЖЫЛ

Бо чылдың апрель 18-тен 28-ке чедир бистиң республикага 2002-2004 чылдарда күрүнениң капитал салышкынын ажыктыг ажылгаанының талазы-биле РФ-тиң Саналга палатазыңдан планда көрдүңгөн хыналданы чоруткан. Саналга палатазының специалистериниң ажылының түннелин чугаалап бээрин,бистиң корреспондентивис ТР-ниң тудуг,чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды А.Б. Свинцовтан дилзэн.
— Хыналдага колдуу шупту ведомстволар хамаарышкан, ооң ишинде федералдыг ведомстволар, оларның шуптузу ол чылдарда федералдыг бюджеттен акаша хөреңгини ап турган.
Ниити республикада инвестиция политиказының тодаргай байдалын чугаалап турар, хыналданың түннелиниң улуг акт документизи тургустунган болгаш чамдык объектилерниң ниити байдалын айыткан. Кажан РФ-тиң Саналга палатазының коллегия хуралыңга, хыналданың түннели-биле тургустунган актыны сайгарып чугаалашкан соонда, ыңчан хыналданың төңчү түннелин үндүрүп болур. Хыналда үезинде акаша-хөреңги оорлаашкыны илеретинмез деп, дорту-биле чугаалап болур. Актыда айыттырган хажыдышкыннар, ол колдуунда билдингир, оларның чамдызы ТР-ниң Саналга палатазының, РФ-

тиң болгаш республиканың контроль-ревизия эргелелдериниң моон мурнунда хынаан актыларында айыттыңан турган. Чамдык хажыдышкыннарны боттары-выстың экономиктиг хөгжүлдө, саң-хөө, тудуг ямыларының күжү-биле илереткен бис. Ол хажыдышкыннар-биле чаңгыс эвес хун демисежип келген бис. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарыңдан эгелээш республикага тудуг ажылы колдуу чорбайн турган болгай. Кажан бистиң республиканың бюджетинге инвестиция программазы катап кестүп кээрге, бүдүрүлгениң баазаны, бедик мергежилди кадрлар, техника-даа артапкан турган. Ажыы-биле чугаалаарга, тудуг комплекзин катап тургузар ужурга таварышкан бис.
Хажыдышкыннарның кол бөлүүңге — техниктиг частырыглар, дөзевилел-төлевилел документациязын ажилдап кылыры-

биле холбашкан болуп турар, документилерниң эге учедун чорудары база ажилчын төлевилелдерни бадылаары болгаш дугуржурунда болган. Ийги хажыдышкыннар бөлүү — тудуг объектилерин кылып турган организацияларны эрттир акашландырганы болуп турар. Ол айтырыгларның чамдызын чоокку үеде шиитпирлептер бис: федералдыг бюджеттен алган акаша-хөреңгизин, эрткен чылын шингээди ап шыдавайн барган керээлиг тудуг организацияларының акашын Капитал тудуг эргелелинче дедир шилчтирер.
2004 чыл Тываның тудуг комплекзиниң хөгжүлдезинге эргилделгил чыл болганын демдеглээр чугула. Тудуг ажилдарының чавыс коэффицентизин ажып эрткеш, дөзевилел-хемчээлин чээ баазаныңче шилчип кирдивис, ооң-биле чергелештир төлевилел документизин тургузары өскерилген. Ол айтырыгны моон мурнунда ведомстволар шиитпирлеп турган болза, ам Чазак тудуг объектизин тудар дугайында шиитпирин хүлээп алганда, ооң төлевилелин ажилдап кылырыңче кирер. Бо чылын бир дугаар инвестиция программасында, төлевилел ажилдарында хөй акаша көрдүңгөн, 2007-2008 чылдарың эгезинде ажилчын төлевилелдер белен.

В.И.Чернышевтен В.В.Суменковага медальды тышсып турары.

Бистиң корр. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ҮНДЕЗИН ХООЙЛУ ЕЗУГААР

«Шын» солунуң корреспондентизи Конституция хүнүнүң бүдүүзүндө Үндезин Хоойлунуң уjur-дузазының дугайын чугаалап бээрин Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы Оскал-оол Лама-Сүрүн-ович Салчактан дилээн. Ол дугайында интервьюну мооң адаанда парладывыс.

— **Оскал-оол Лама-Сүрүн-ович, Тыва Республиканың Конституция хүнүн дөрт дугаар чыл байырлап турарывыс бодур, ынчалзак Силерге, бөдүүн хамааты бо байырлалды тоомча чок болгаш харын-даа хамаарылга чок кылдыр көөр чорук бар ышкаш-тыр бе? Бо чорук республиканың Үндезин Хоойлуунуң база ындыг янзылыг көөр байдалдың херечизи эвес ирги бе?**

— Шуптузунга харылап шыдавас мен, сеткилимде бар чүүлдүн дугайын чугаалап каайн. Шынап-ла, «Конституция хүнү» деп билишкенде чиктигизмээр ийи утка бар. А чылда арткан хонуктар — конституция хүннери эвес болур бе?!

Бистин чуртууска Конституция хүнү турган, ындыг үе турган харын, а езулуг Конституциянын, езулуг хосталганын болгаш эрге-хоойлуулук күрүнениң турбаан. Ынчангаш чүгле Конституция хүнүнге эвес, харын-даа ооң бодунга тоомча чок хамаарылга турган.

Конституциянын албан езугаар байырлал хүнү турганы азы чок турганы хамаатыларнын талазын-дан аңаа хамаарылганы боду илередип шыдавас. Конституция-

ны хүндүлөп көрбес чорук быжыг эрге-хоойлуулук чаңылдарнын чогу, массалыг демократтыг медреселдин чедир сайзыравааны-биле холбашкан.

Хүндүлөп көөр чорукту тургузары, аңаа кижизидилге — ол дээрже эрге-чагырганын-даа, база хамааты ниитилелдин-даа сорулгазы-дыр.

— **Конституциянын өскерилгелерин чүү деп көөр силер?**

— Бистин Конституциявыс Россия Федерациязынын Конституциязынга чөленип тургустунган, делегейнин юридиктиг эртеминиң болгаш практиказынын чедиш-киннери ооң үндезини болган. 2001 чылдың майда бүгү чонунуң референдумунга ол хүлээп алдынган, Тыва Республиканың Конституциязын езугаар ам 4 чыл чурттап турарывыс бо. Амыдырал чаңгыс черге турбас болбайн аан, шиитпирлээр уjurлук чаа-чаа айтырылганы тыптып турар. Ындыг болгаштын Конституциянын чаңгылыш чогу уjur эрэн сорулга эвес-тир. Ынчалзак Конституцияда ниитилелдин болгаш күрүнениң ажил-чорудулгазынын кол сорулгалары, принциптери болгаш оруктары тодараттынган. Корум-чурумнуң турум болур чоруун хандырбышаан, ниити-

лелдин хөгжүлдезинге ол шаптык катпас уjurлук. Ынчангаш аңаа өскерилгелер кирип болур, ынчалзак оңу оон чайлаар аргажок апаарга, чүгле ынчан кириер.

Конституциянын болгаш аңаа үндезилеп тургустунган эрге-хоойлуулук бүгү системаның турум чоруу экономикак, социал болгаш политикак амыдыралды баш бурунгаар көөрүнүң негелдизи болур. Ынчангаш политикак болгаш социал чөрүлдээрлерни чайладыры, кол нуруузуңда-ла, Конституцияны солурун дамчытыр эвес, а ону ханы тайылбырлаарын дамчытыр чоруу апаар. Бо талазы-биле Конституция судунуң ролу канчаар-даа аажок улуг, республиканың хөгжүлдезинин чорудулгазынга чаа байдалдарга «формалдыг конституцияны» таарыштырбышаан, Конституциянын болгаш хоойлуларнын чедир

бышпаан чоруун ажып эртеринге ол дузалаар. Тергийн кылдынган формаларнын турбазы дег, сайзырангай конституциялар турбас. Бөгүн сорулгалар, херегелдер болгаш айтырылганы ол-ла хевээр болур, а даарта — оон сыр өске. Социал болгаш политикак чорудулга — өскерличел. Ынчангаш күрүне эрге-чагырганын хоойлуудулга, күөсекчи болгаш суд талазы-биле бүгү-ле органнары ол-ла формалдыг өскерилбес Конституция үезинде эрге-хоойлуулук үндезиннин күштелиринге идигни бээр.

Республикада хүлээп алдынып турар хоойлулар Конституциянын чүгле тодарадыр, а ону солулас. Эрге-хоойлуулук системада пирамида хевиринин принциви бар: үстүнге Конституция турар, хоойлулар чүгле ооң адаанга, тодаргайлаарга, чагыртыр байдалга турар. Хоойлу Конституциянын үстүнче үне бээр болза, Конституция судунуң холгаарлашкыны негеттинер. Ол — Конституциянын камгалакчызы-дыр.

Хоойлу бодарадыкчызы болза Конституциянын тодаргайлавышаан, Конституцияга чөрүшек эвес ол азы өске-даа айтырыгны таарыштырарынын янзы-бүрү аргаларын шишир эргелиг. Тодарадып көөрүнүң хемчээлдери Конституциянын бодунда айтытынган. Хоойлу бодарадыкчызы аңаа берген кызыгаардан үне берген дээр дугайында маргылдаалыг байдалда Конституция суду бар болгай, айтырыгны ол

шиитпирлээр.

— **Оскал-оол Лама-Сүрүн-ович, Конституция хүнүнүң бүдүүзүндө республиканың чурттакчыларынга чүну күээр силер?**

Кол-ла чүве — ол дээрже Конституциянын байырлалы эвес-тир, а ону езугаар доктаамал чурттап билири-дир. Конституция чокта, барып-барып, чүгле чаңгыс хонукта эвес, а чаңгыс минутада-даа амы-хууда хосталга, кижинин, өбүлениң, ниитилелдин болгаш күрүнениң айыыл чок чоруу турбас деп бүзүрел кижилериниң угаан-медерелинче быжыы-биле сиңнигип кире бээр болза, ынчан бис аңаа тоомча чок болбас бис, бодувустун чурмуvus-биле базым санында ол дээр туржур апаар бис. Ынчан чылда бүгү-ле хүннер Конституция хүннери апаар.

Конституция хүндүлевес, ол езугаар чурттакавас ниитилелди кончук кошкак ниитилел-дир деп санаар апаар. Күштүг болуп турар Конституция езугаар чурттап өөринер дээр хаара туттунар уjurлук бис. Кымдан-даа тыптып келир болза, кара туразында аажылаашкынга эң-не чугула доктар — Конституция болур деп быжыг бүзүрел хамаатыларнын угаан-медерелинче сиңниккен турар уjurлук. Үндезин Хоойлуну хүндүлевес эрге-чагырга кара туразында аажылаашкынче шилчий бээр. Конституциянын хүндүлөп көөр чорук — ол дээрже кара туразында аажылаашкынга удур эң эки магадылал-дыр.

Парлалгаже ыйышкын турбас уjurлук

Тиилелгениң 60 чылынга

ШЫДААР АЖЫЛЫН КЫЛЗА ЧҮЛ?

Республиканың бо чылгы бюджетиди чидиг айтырылганы тургусту. Россиянын 89 субъектизинден кара чаңгыс Тыва Республика 2005 чылдың бюджетин хүлээп алырын 4 ай иштинде саадаткаш, арай боорда хүлээп алган деп медээ дыңнааш, өөрээнимни чажырбас мен. Ынчалза-даа кол саң-хөө документизин хүлээп алырын чүге саадатканы? РФ-тиң 2006 чылдагы бюджет төлөвилелин Россиянын Чазаа төлөвилеп кылгаш, Күрүне Думазынче кириер дей берди ышканы. ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын чамдык депутаттары дыка шүшпең ажылдаар улус-тур.

Оон туржук, республика парлалгазынга көргөн хөрөгиден 10 шаа сая акшаны «кезил» алгаш, бодунуң херегелдин, Хоойлу-жудулга палатазынын Саналга палатазын ақшаландырыарынга (ийи сая ажыг акшаны) «сирип» эгелзэн хире. Орта чүве бе, моорнар, эштер депутаттар?! «Шын» — тыва улустун национал солуну дээрзин канчал уттупкан силер? Тыва чонну үжүк-бижикке өөредип, республика хөгжүлдезинге балалбас изин арттырган солун ийин. Кээргел чогунарны. Хоойлу-жудулга палатазынын даргазынын оралакчызы Виталий Вальков дээр дүжүмет: «Шын», «Тувинская правда» солуннары Каа-Хем кожунунуң чону номчувайн турар» деп чулчураан-дыр. Ол кожунуң чону өске «сарыг» солуннар номчуур апарганы ол бе? Каа-Хемчилер депутатка силерни деткип, сонгаан эвес чүве бе, Виталий Григорьевич? Бир чыл эртерге каа-Хемчилер база катап депутатка силерни соңгууру берге-ле боор.

Хоойлу-жудулга палатазынын бюджет комитетинин даргазы Сергей Сафрин дээрзи сөөлгү үеде бажын ковайтып, телевизорда арын-шырайы кыза берген алгырып органын база көр-

дүм. Тудугжулар удуртуп, православ хүрээ туттуруп турар кижидир, а депутат ажылы — бюджет хүлээп алырын саададыры апарган аан. «Хүрээ тудуун ТР-ниң Чазаа ақшаландырыбайн турарын-дан тудуг доозулбастаан» деп шүгүмчүлөк кылырынга ылап-ла өй кижидир. Ол хирезинде тудугнуң үндезин кол, чедир кылдынган төлөвилелин тургузуп албаан, өртектер өзүп турарындан чыл санында-ла смета база өзүп турар. Хуурактар өөренир бажын, дузалал объектилери тудар бис деп чыл санында немел-ле турар. Ынчаар ажылдаар болза ол тудуг чоокку чылдарда доозулбазы илден. ТР-ниң Чазаа, Россиянын улуг банкызы акшаны берип турар-дыр. Деткич өске үндезинерден акша кирип алып бодал С.Сафринин бажынга кирбейн турар, тускай эм херек кижидир бе?

Каадыр-оол Бичелдей биле Василий Оюн кадзы төрзөн алышкылар хевирлиг-дир. К.Бичелдей ТР-ниң Дээди Хуралынын даргазы, Күрүне Думазынын депутаты-даа чорду. Оон хөй депутат стажтыг кижидир чок. В.Оюн мөгөшөрчү болгаш содаалажы-даа бээр, хол бөмбүүнө ынак, спорттуң ол хевиринге шыырак оолдарны. Красноярскиден чыгаш,

палатаның штаттыг ажылдарында кирип алган деп медээ база дыңналган.

Прокурор сургуулдуг Анатолий Дамба-Хуурак сөөлгү үеде радио-телепрограммалардан «душпестезен», ында багай чүү деп? Ынчанмыже республика бюджетин хүлээп алырын саададырынга база дорт киришкен деп санаар апаар. Сөөлгү үеде оон ындыг туружу өскерлип, эки талаже чайылганы база илден, ол өөрүнчүг.

Моон мындыг түннелди үндүрүп болур. Ам бир чыл хире болгаш база-ла Улуг Хуралдын депутаттарын соңгууру бис. Эренгей ажылдап турар хирезинде эргедужаалче чүткүр чорукту сый шавар херек. Соңгукчулар чогуу түннелди үндүрүп эгелзэн. Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазынын депутаттар составы чаартынар.

Виталий Вальков депутат хүлээлгезинге «буду аскаанындан» шаандагы партократ бооп артар боор. Сергей Сафринде чүү боор, депутат-даа, тудугу-даа эвес эрди. К.Бичелдей, В.Оюн «алышкылар» база катап депутат болур дээр оралдажырлар, а К.Бичелдей эртем доктору болганда оон бо талазы-биле ажылы, ачы-хавыязы-даа улуг кижидир Тыва эртемни сайзырадырынче кичээргейин угландыра «дүжүт» бедик болур ийик; В.Оюн башкылаар болза азы спортту сайзырадырынче угланза улуг «орулга» бээр хире. Суд, прокуратура реформазы калбарып турда, Анатолий Дамба-Хуурак ийинге артпас. Шилеп алган мергелинге ол тептиг үлүү кириер.

Мерген МЕТПЕР-ООЛ,
илбичи-астролог.

МОСКВАГА ЭСТАФЕТАГА КИРЖИР

«Тиилелге деңнежер!» деп Бүгү-Россия эстафетынын түннел үе-чадазы Москвага 2005 чылдың май 6-дан 10-га чедир болуп эртер. Орта киржири-биле Тыва Республиканың 23 кижиди составтыг делегациязы май 3-те Москваже чорупкан. Делегациянын кижигуннеринин аразында дайынның күш-ажылдың хоочуннары, башкылар, студентилер, сургуулдар, өөреникчилер, спортчулар бар. Олар эстафетанын программазында айыткан хемчеглерге киржир. Делегацияны ТР-ниң Чазак Аппаратынын социал хөгжүлдө талазы-биле эргелелин килдис начальниги Мария Наксыл удуртуп чоруур.

Бистин корр.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Бо хүннерде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын адынга байыр чедирген хөй сангыг телеграммалар келген болгаш кээри уламчылап турар.

Частын болгаш Күш-ажылдың байырлалын, эң-не эргим болгаш чырыткылыг байырлал — Тиилелге хүнүн таварыштыр Россия Федерациязынын көдээ ажыл-агый сайыды А.Гордеев, РФ-тиң бойдук курлавырлар сайыды Ю.Трутнев, РФ-тиң Президентизинин Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнин, РФ-тиң Конституция судунуң даргазы В.Зорькин, Башкортостан Республиканың Президентизи М.Рахимов, Татарстан Республиканың Президентизи М.Шаймиев, Чечен Республиканың Президентизи А.Алханов, Тюмень, Чита областарнын губернаторлары С.Собянин, Р.Гениатулин, Алтай Республиканың Баштыгы — Чазак Даргазы М.Лапшин, Бурятия Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы Л.Потапов, Россиянын политикак партияларынын удуртукчулары болгаш өскелер-даа байыр чедирген.

Байыр чедиришкуннеринин кээри уламчылап турар.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2005 чылдың апрель 28-те № 162 Чарлы-биле республиканың социал-экономикак хөгжүлдезинге кириген улуг үлүү болгаш хоочуннар шимчээшкининге идепкейлиг киржикчизи дээр

Тыва Республиканың Ордени-биле

Ада-чуртун Улуг дайынынын киржикчизи, тыва эки турачы, күш-ажылдың хоочуну **Кыргыз Шошкукович Чамзырыңы;**

Ада-чуртун Улуг дайынынын киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну **Иван Степанович Юртаевти;**

«Шылгараңгай күш-ажыл дээр» медаль-биле

Ада-чуртун Улуг дайынынын киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну **Анатолий Яковлевич Загайнотву;**

Ада-чуртун Улуг дайынынын киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну **Валентина Ивановна Спириная;**

Ада-чуртун Улуг дайынынын киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну **Федор Андреевич Тупицынин** шаңнаан.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2005 чылдың май 3-те № 168 Чарлы-биле каддык камгалалыга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээр

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлөп бижии-биле Республиканың кеш-венерология диспансеринде лаборант **Мария Васильевна Шатохинаны;**

Республиканың кеш-венерология диспансеринде эмчи сестразы **Нина Ивановна Войтенкону;**

Республиканың кеш-венерология диспансеринин эмчи-дерматологу, лаборатория эргелекчизи **Айна Михайловна Чымбаны** шаңнаан.

2005 чылда ортумақ болгаш дээди өөредилге черлеринче шылгалданы Чаңгыс аай күрүне экзамененин хевиринге дужаар улустарга инструкция

Бо инструкцияны Чаңгыс аай күрүне экзаменни чорудар дүрүмге үндөзүлөп кылган (09.04.2002 чылда 1306 дугаарлыг Өөредилге яамызынын дужаалы).

1. Ниити кезээ

1.1 Чаңгыс аай күрүне экзаменни орус дылга, математикага, физикага, химияга, биологияга, Россия төөгүзүнге, обществознаниеге, географияга, литературага, информатикага, англи, француз, немец дылдарга дужаап болур.

1.2 Экзамен эрттирер расписаниеде Чаңгыс аай күрүне экзаменни дужаап тургаш, экзаменни чогуур чылдаганы эрттиркендерге база Чаңгыс аай күрүне экзаменни хүнүнде дужаап тургаш, экзамен чорудушкунун шын эвес кылганы дээш апелляция киригенде көрдүнгөн курлавыр хүннер бар болур.

1.3 Кирериниң шылгалдалары тус черини-биле 10 шакта эгелээр, бираккы Чөөн чүк федералдыг округка 11 шакта Математикага, литературага, информатикага экзамен — 4 шак (240 минута), орус дылга, биологияга, географияга, химияга, обществознаниеге, Россия төөгүзүнге — 3 шак (180 минута), физикага — 3,5 (210 минута), даштыкы дылга 142 минута үргүлчүлээр. Белеткел хемчеглеринче (инструкция эрттиреринге, бланк долдуураарына болгаш өске-даа чүүлдерге) экзамен үезинче кирбес 30 хире минута аңгылатынган болур.

1.4 Бо эртип турар чылдың май-июнь айда Чаңгыс аай күрүне экзамененин хевиринге күрүне (түннел) аттестациязы эртип турган кижини, июль айда ол-ла эртемгерге экзамен дужаавас учурлуг. Бо чылдың май-июнь айда Чаңгыс аай күрүне экзаменни кандыг-ла-бир эртемге дужаап турганын чажырыпкаш, июльда база экзамен дужаар болза, сөөлгүзүнүн түннелдерин хүлээп албас.

1.5 Дээди болгаш ортумақ өөредилге черлериниң хүлээп алышкын комиссиялары, аргалыг-ла болза, кирериниң шылгалдаларына киржип турар абитуриентилерни Чаңгыс аай күрүне экзаменни эрттирериниң чурумун тодарадып турар бо инструкция, нормативтер-эрге-хоойлу база айтышкын-методиктиг документилер, хыналда хемчег материалдары, Чаңгыс аай күрүне экзамененин (моон соңгаар ЧАКЭ) бланкылары болгаш өске-даа ЧАКЭ-ни эрттирериниң болгаш ооң түннелдерин канчаар ажыглаарын таныштырар хүлээлгелиг. Оон ыңай дужаап турар улус боттары база ЧАКЭ-ни эрттирериниң чурумун доктаадып турар нормативтиг документилер-биле таныжып, ооң хыналда хемчеглериниң көргүзүг материалдарын ЧАКЭ-ниң информативтиг деткичизинден билип ап болур.

2. Доозукчуларны ЧАКЭ-ни эрттирериниң болгаш белеткелнге ажил-чорудулгазы.

Дужаап турар улустар:

2.1 ЧАКЭ-ге белеткендерге:

2.1.1. **бо чылдың июль 15-ке чедир** дээди өөредилге черлеринче документ дужаарының 10, ортумақ өөредилге черлеринче документ дужаарының 12 дугаар пунктузу езугаар документилерни, билдиришкени, ЧАКЭ дужааган түннелдериниң херечилелиниң нотариуска шынзыдып каан хоолгазын (бир эвес бар болза) ортумақ болгаш дээди өөредилге черлериниң хүлээп алыр комиссиязынче дужаар.

2.1.2. **бо чылдың июль 16-га чедир** чогуур дужаар эртемнерни, (ЧАКЭ үезинде май-июнь айда дужааган эртемнерден аңгыда) экзамен дужаар черни, ооң кайда турарын, экзамен дужаарының үезин айткан шылгалда дужаар эрттирилгени апы.

Тайылбыр. Бир эвес шылгалда дужаап турар улус хары угда элзэн каш ортумақ болгаш дээди өөредилге черлеринче билдиришкени кириген таварылгада, олар шулту документ дужааган өөредилге черлеринден эрттирилгелерин алгаш, оларның кайызын-даа ажыглап болур.

Эрттирилге орнунга ортумақ болгаш дээди өөредилге черлериниң экзамен бижини ажыглаарын чөпшээрээр. Бо таварылгада өөредилге черлериниң хүлээп алыр комиссиязы дужаап турарларны ЧАКЭ дужаарының чуруму, бланкылар долдуураарының инструкциязын, экзамен болур черни, хүнүн, шагын ат салдырып таныштырар учурлуг.

2.2. Экзамен эрттирер пунктуга чедип келгенде:

2.2.1. Экзамен дужаар черге эрттирилгеде айткан хүнде, шакта чедип келген турар, бодунга ап алыр чүүлдер:

- эрттирилге (долдуртунган болгаш демдегелеп каан) азы экзамен бижини;
- паспорт азы бодун шынзыдып турар документ;

- кара өңүг гелидиг, капиллярлыг азы чүг ручкалыг болур;

- аңгы-аңгы эртемгерге ажыглап болур немелде чүүлдер: физика — программа чок калькулятор (чүгле кадып, казып, көвүдөдип, үлөп, хуузу санал турар), химия — программа чок калькулятор, Д.И. Менделеевтиң химиктиг элементилериниң периодиктиг системазы, дуулар, кислота эстиш-кининиң таблицазын, географияга — формулалар бижээн бижик чок шугум ыяжы.

Тайылбыр.

Төрүттүнгөн дугайында херечилел шынзыдылга документизи болбас. Бодун шынзыдып турар документизи чок болза, шылгалда тударын чөпшээререс.

Экзамен дужаар дээн кижиниң эрттирилгези чок болур болза, шылгалдалар соонда ону дужааган турары-биле протокол тургузар. Дужаап турар кижиге чогуур эртемге шылгалда тудары-биле справка бээр.

2.2.2 организаторлардан экзамен кайы аудиторияга болурун билип алыр

2.3 Аудиторияга олуртуп турар үеде:

2.3.1 бодунга чүгле экзаменге хереклээри-биле чөпшээрээн немелде материалдар, демир-үжүк, эрттирилге, бодун шынзыдып турар документ ап алгаш, артканын аудиторияга кирер эжик аксында стол кырынга салып кааш, аудиторияга кирер;

2.3.2 организаторнуң айттып берген олудунга олуртуп алыр — организаторнуң чөпшээрели чокка олуттарын солчуп болбас;

2.4 экзамен материалдарының комплектин үлөп турар үеде:

2.4.1 аудиторияга организаторларның чорудуп турар тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап алыр;

2.4.2 экзамен материалдарының комплекзиниң тускай пакеттерин организаторлар ажыдып турда, ооң бүдүн-бүдүн эвезинче кичээнгейни салыр;

2.4.3 организаторлардан черновик бланкызы, 1 база ийи дугаар харыылар бланкызы, регистрация бланкызы, хыналда хемчег материалдары суккан таңмалап каан тускай пакеттерни алыр;

2.4.4 организаторларның айтышкыны-биле тускай пакеттерни казып алыр;

2.4.5 тускай пакеттерде ЧАКЭ-ниң база хыналда хемчег хыналда материалдарының бланкыларының санын четчелеп, ында полиграфтыг четпестер барын-чогун хынап алыр;

Тайылбыр. Организаторлар тускай пакеттерни алгаш, аргалыг болза, дужаап турар кижиниң бүрүзүнге ооң бүдүнүн көргүзөр учурлуг.

Тускай пакеттерде ЧАКЭ-ниң база хыналда хемчег материалдарының бланкылары артык азы четпес болган таварылгада база ында полиграфтыг четпестер бар болза, экзамен дужаар дээн улус ону организаторлар солуп бээри-биле дыңнадыр учурлуг;

2.5. регистрация бланкызын долдуруп тургаш:

2.5.1 «ЧАКЭ-ниң бланкыларын долдуурар инструкцияда» бижээни дег, ЧАКЭ-ниң бланкыларын долдуураарының дүрүмү-биле шылгалда тудуп турар кижиниң эрттирилгезинде айттып кааны езугаар, үезинде дарый таныжып алыр;

2.5.2 ЧАКЭ-ниң бланкыларын шын долдуураарының талазы-биле база экзамен материалдары-биле ажылдаарының чуруму-биле таныштырар инструкцияны кичээнгейлиг дыңнаар;

2.5.3 организаторларның удуртлуказы-биле регистрация бланкызын база 1, 2 дугаарлыг бланкыларны долдуурар;

2.6 экзамен үезинде:

2.6.1 организаторларның экзамен эгелээнин чарлапкан соонда, (экзаменниң эгелээниниң болгаш төнгениниң шагын самбырага бижир) экзаменниң ажылын кылып кириптер;

2.6.2 организаторларның айтышкынын күүседир.

Чөпшээрес чүүлдер:

- чугаалажыры, олудундан турары,

- олудун солуй олурары,

- кандыг даа материал база чүүлдер

солчуру,

- мобильдиг телефон болгаш харыл-зааның өске-даа хевирин ажыглаары,

- үстүнде айттынган тайылбыр материалдарындан өске материалдар ажыглаары,

- үделге чокка экзамен болуп турар пунктуга кылаштары;

Тайылбыр. Бо айткан негелделерни хажыдып база ону күүседиринден ойталаар болза, организаторлар шылгалда тудуп турар кижини экзаменден үндүрер учурлуг. Экзаменниң протоколунга үндүргөн чылдаганын айттып каар. Бланкылар болгаш эрттирилгезинге «экзаменден үндүргөн» деп бижип каар.

Шылгалда дужаап турар кижини экзаменден үндүртүп алган болза, ЧАКЭ-ни эрттирериниң процедуказының хажыттынган-ынын дугайында апелляцияны бижип болур эргелиг. (3.4.1 п көр).

2.6.4 аудиториядан чылдаганын (арыг-ланыр чер, эмчи өрээли баарда) үнерде, баш бурунгаар ЧАКЭ-ниң бланкызын харысалгалыг организаторга дужаап, демдегелер бланкызынга «аудиториядан үнүп чораан» деп демдегелдеп алгаш, организаторларның бирээзи азы каытта дежурный кижиниң үделгези-биле баар;

2.6.5 хыналда хемчег материалдарының утказынга хамаарыштыр хомудал туруп келзе, ону организаторга чугаалаар — ол негелде хомудалды экзамен дужаап турар пунктуга ЧАКЭ-ниң протоколунче хыналда хемчегиниң вариантызының дугаарын, онаалганың база негелдениң утказын кири бижир (онаалганың эдилгезинге хамаарыштыр база балдар өскерилгезинге хамаарыштыр эдилгелер дугайында шийтир федералдыг деңнелге шийтирилгинер);

2.7. Экзамен төнгөндө:

2.7.1 регистрация бланкызын, №1, 2 дугаарлыг харыылар бланкызын, черновик база хыналда хемчеглер материалдарын дужаар, ону дужааптарга аудиторияда организаторлар №2 харыының бланкызынга (ооң артыг талазынга база) «Z» деп демдекти хостуг хевириниң харыыларынга айттып каан, ыңчалза-даа долдуртунмаан бланкының шугумунга салып каар;

2.7.2 материалдарын дужаап тургаш, организаторларга эрттирилгезин көргүзөр, аңаа харысалгалыг организатор бодунун адын, ЧАКЭ эртип турар албан чериниң таңмазын азы «ЧАКЭ-ниң бланкылары дужааттынган» деп таңма салыр учурлуг (таңма болгаш штампыны экзамен болуп турар пунктунан үнүп бар чыдырда база салып болур);

2.7.3 организаторларның айтышкыны-биле аудитория болгаш экзамен эрттирил турар пунктунан чоруур.

Тайылбыр. Экзамен төңчүзүнге чедир 15 минута арткан турда, организаторлар столунче экзамен материалдарын эрте дужаап болур. Экзаменниң үези төнүп каарга, организаторлар боттары-ла шылгалда дужаап турарларның столдарындан экзамен материалдарын чыып алыр.

Материалдар чыылдазының соонда, организаторлар аудиторияга, шылгалда дужаап турар улустарны чанынга регистрация бланкыларын, №1, 2 харыыларның бланкыларын четчелеп, санап көргөш, оларны үш аңгы тускай пакеттерге сугар.

3. Апелляция бээриниң чуруму

3.1 Дужаап турар улустар мындыг таварылгаларда апелляция берип болур:

- экзамен хүнүнде экзамен болуп турар пунктунан үнмейн чыткаш (бланкыларны дужаапкан соонда) — ЧАКЭ-ни эрттирериниң процедуказының чурумун хажытканының дугайында;

- ЧАКЭ-ге салып каан балларга чөпшээрешпей турарының дугайында — албан езузу-биле экзаменниң демдектери, түннелдери-биле таныштырган соонда, үш хонук дургузунда;

Тайылбыр. Чаргы-чаалы чарар комиссия дараазында айттырларга апелляция хүлээп албас:

- хыналда хемчеглериниң утказы база тургузуунун дугайында;

- доозукчунуң бо инструкцияны болгаш ЧАКЭ-ниң бланкыларын долдуурар инструкциязын хажытканда;

3.2 ЧАКЭ-ни эрттирериниң чуруму хажыттынган деп апелляцияны көргөн соонда, чаргы чарар комиссия дараазында шийтирилгени хүлээп ап болур:

- бир эвес комиссия апелляцияда

айыттынган фактыларны шын эвес деп көөр болза, апелляцияны хандырбас;

- бир эвес апелляцияда айыттынган фактылар ЧАКЭ-ниң түннелдеринге улус салдар чедирген болза, апелляцияны хандырар.

Сөөлгү таварылгада баштай дужааган ЧАКЭ-ниң түннелин күш чок кылгаш, шылгалда дужаап турар кижиге ол-ла эртемге өске хүнде экзаменни дужааптырар. Дужаап турар кижиге чогуур эртемни кажан, кая дужаарын тодаргай айттып бээр.

3.3 Чаргы чарар комиссия абитуриентиниң ЧАКЭ дужааган балдарына чөпшээрешпей турарына хамаарыштыр кириген апелляциязын өөренип көргөш, дараазында шийтирни үндүрүп болур:

- ЧАКЭ-ниң бланкыларын ажылдаанында техниктиг частырылган база хостуг хевирниң айттырылгына ажылды эксперттер үнөлөп көргөнгөндө частырыг чок болза, апелляцияны хандырбас, ол демдээн арттырып каар;

- апелляцияны хандырып, өске демдектер салып болур (демдекти кудуладып-даа, көдүрүп-даа болур).

Сөөлгү таварылгада ЧАКЭ дужааган түннелди чаргы чарар комиссияның шийтирине үндөзүлөп өскерттир.

3.4 Дужаап кирип турар кижиниң апелляция бээриниң чуруму:

3.4.1 ЧАКЭ эрттиргениниң чорудуу шын эвес деп апелляция киригерде

3.4.1.1 аудиторияда организатордан апелляция бижир 2 экзemplар чогуур хевирниң саазындан ап алыр;

3.4.1.2 апелляцияны **2 экзemplарга** долдуурар;

3.4.1.3 Ийи экзemplарны күрүнениң экзамен комиссиязының төлээзинге бээр (ол кижини ону албан хүлээп алгаш, иелдиринге бодунун адын салып шынзыткаш, бирээзин дужаап турар кижиге, өскезин чаргы чарар комиссияга дамчыдар учурлуг);

3.4.1.4 апелляция берген хүнүнден эгелээш **3 хонганда**, апелляцияның түннелин күрүнениң экзамен комиссиязындан азы экзамен эрттирер пунктунан ап алыр;

3.4.2 ЧАКЭ дужааган соонда салып каан демдектеринге чөпшээрешпей турар таварылгада апелляция бээрде:

3.4.2.1 чаргы чарар комиссияны харысалгалыг секретарындан азы билдиришкени кириген өөредилге албан чериниң удуртукчусундан апелляция бижир чогуур хевирниң саазынын ап алыр;

3.4.2.2 апелляцияны **ийи экзemplарга** долдуурар;

3.4.2.3 үстүнде айттынган улустарга иелдирзин бээр (олар ону албан хүлээп алгаш, аттарын салып шынзыткаш, бирээзин дужаап турар кижиге, өскезин чаргы чарар комиссияга чоруур);

3.4.2.4 болдунар болза, бодун шынзыдып турар документизин база «ЧАКЭ-ниң бланкылары дужааттынган» деп таңма салып каан эрттирилгезин ап алгаш, чаргы чарар комиссияның апелляция көөр чорудуунга киржип болур;

3.4.2.5 апелляцияның протоколунга №1, 2 дугаарлыг харыыларның бланкыларын, бланкыларда харыыларның база регистрация бланкыларының хоолгаларын көргүскен деп бадыйткаар;

3.4.2.6 апелляция протоколунга ат салыр;

3.4.2.7 апелляцияның түннелин күрүнениң экзамен комиссиязындан азы билдиришкени кириген өөредилге албан чериниң удуртукчусундан **3 хонуктан** орай эвесе алыр.

Тайылбыр. Апелляцияны көрүп турда, дужаап турар кижиниң орнунга азы кады ооң хоойлу езугаар төлээзи туруп болур. Ол бодун шынзыдып турар документилиг болур.

4 ЧАКЭ дужааган херечилелдерин тыпсыры

Чаңгыс аай күрүне экзаменни чорудар дүрүмге дууштур экзамен эрттирер пунктунга шылгалда дужааганы эртем бурүзүнге доктаадып каан хевирниң херечилелин тыпсыр (Россияның Өөредилге яамызының 31.03.2003 чылда №1287 дугаарлыг «Чаңгыс аай күрүне экзамененин түннели-биле херечилел хевирин доктаадырының дугайында» дужаалы).

4.2 Дужаап турар кижиге (ооң хоойлу езугаар төлээзинге азы бүзүрүүн кижининге) эрттирилгезин дужааптарга бээр.

АҢАА СААДААРЫНЫҢ ЕЗУЛАЛЫ

Апрель 30-де хүндүскүнүң ийи шак үезинде Кызыл хоорайның Совет Тываның 5 чылы стадионунга чон хөйү-биле чыгып келген. Олар Тыва Республиканың чаа соңгуттурган Камбы-ламазы Джамбел Лодой башкының дүжүлгө саадаар езулалының эгелээрин манап олурганнар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээкчилер Даргазы Д.К.Ооржак, ТР-ниң Чазааның Даргазының шажын айтырыгыларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи К.Д.Биче-оол, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак болгаш өскелер-даа ук езулалга киришкенер.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак байыр чедирип тур.

Аалчы ламалар.

Хүреш шөлүнүн дал ортузунда чайгы индирниң иштинде Кала-чакра Бурганның хана долу улуг чуруун аскаш, ооң баарында Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның дүжүлгезин тургузуп каан. Хенер-

тен бүрээ-бүшкүүр, шаң-кеңгирге кыңгырткайнып, туң эдип-ле эгелээн. Ук дүжүлгениң артындан сарыг шажынның туктарын, ыдык демдектерин, Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның чуруун туткан

ламаларга үдеткен чаа соңгуттурган Камбы-лама Джамбел Лодой башкы хелиң дүжүлгө чоруп орган. Ооң бажын хүнден камгалаан хөлчөк улуг майгынны бир лама тудуп алган чораан. Чаа Камбы-лама Чырыткылыг Далай-Ламаның дүжүлгезинге келгеш, Ыдыктыг Башкының чуруунга үш катап тейлээн. Ызында ламалар ыяң тыртып, йөрээл ному номчуп, Мандал өргүүр езулалды кылган. Камбы-лама турган Март-оол Норбу-Самбуу камбының ыдык Бадма бөргүн чаа Камбы-лама Джамбел Лодойга кедирген. Чаа Камбы-лама бүгү-ле Бурганның, чоннуң мурнунга бүгү-ле дигриг амытанга буян өргүүр Ыдыктыг Будда Бурганның Өөредин

чонга, бүгүдөгө тарадыр чаагай үүлени бодарадырынга бүгү күжүн, бодун бараалгадырын даңгыраглааш, арзылаң дүжүлгө саадапкан. Ооң соон дарый чаа чаа дүжүлгө саадаан Камбы-ламага Далай-Ламаның Россияда база ХКД-де төлээзи Сериин-Лама, Бурятияның Камбы-ламазы М.Р.Чойгонов, Кызыл хоорайда "Ламрим" шажын каттыкышыныңын ууртукчузу Лопсанг Тхуптен болгаш өскелер-даа байыр чедирип, белектерни тывыскан. Оон езулалдың башкарыкчызы Россияның ол-бо хоорайларында шажын организацияларының чоруткан телеграммаларын номчаан. Ук телеграммаларның аразында Бурятияда Ыдыктыг Еше

Лодой Ринпочениң телеграммазы база бар. Лама башкыларның байыр чедириникиниң соон дарый ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Б.К.Балчий-оол, Төлээкчилер палатазының депутаты С.М.Ооржак, Моолдун Тывада бүрүн эргелиг төлээзи Сумахуу, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак олар байыр чедирип, белектерин берген. Ол харын-даа чаа Камбы-ламага кожууннар чагырыкчылары-биле кады машина садып бээрин аазаан. Оон чаа Камбы-ламаның авазы Чечек Болат-ооловна болгаш өске-даа төрелдери өөрүшкүзүн илередип байыр чедирген. Төрээн оглу Камбы-лама апарган, ыңдыг ааскежинден, өөрүшкүдөн карактары чырып турган ава Чечек Болат-ооловна оглун өөредип алырынга дуза чедирген чонунга өөрүп четтиргенин илереткен. Шажын талазы-биле дээди эртемниг лама-башкының Камбы-лама кылдыр соңгуттурганынга чон аажок өөрүп, улуг идегелди көргүскен. Тыва Республиканың атурааглаг ыраажылары Станислав Ириль, Надежда Шойгу болгаш өске-даа артистери чонга аян тудуп бараан болганнар. Эң сөөлүндө лама-башкылар буян-кежик судурун номчаанының соонда, Тыва Республиканың Камбы-ламазы, тыва чоннуң шажын талазы-биле баштыңы Джамбел Лодой башкы чонну айтызаан.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тирттырган чуруктары.

УДУРТУКЧУ КИЖИ ЫНДЫГ БООП БОЛУР БЕ?

Бистер Тес-Хем кожуунда күрүнениң федералдыг албан чери №367 орук-ажылгал бүдүрүлгезинде ажылдап турар бис. Чагааны бижири ужурувас болза, бистиң бүдүрүлгенин удуртукчузу Мая Мандыковна Ооржактың ажил-чорудулгазынга таарзын-май турар бис. Ажилчыннарга хамаарыштыр каржы-хажагай, культуразы куду, чурум чок, чон аразында бодун алдынып билбизин ол хүн бүрүдө көргүзүп турар. Эртеги хуралыга ажилчыннарны куду көрүп, эки-бак сөглээр, аңаа чүглө ажил дугайында эвес, кижилерниң хуу амыдыралынче киржип, кады чурттап олурар эжин, ажы-төлүндөн тура хөй улус аразында бак сөглээр. Ажилчыннар аңаа удур чүве чугаалаар болза, черле хүлээп албас, шын-меге-даа болза, чүглө бодуну-биле кылып турар.

Эзириинде, элээринде-даа ажилчыннарга хол дээп турган үелери база көвей. Биске машина чолаачылап турган Каадыр Сартылды 2004 чылдың август 17-де эртеги шакта ажылдап келирге, ону эттеп-сога бээрге, дезип чадап турда-ла маска-биле согарга, холу-биле дозуптарга, холунуң сөөгү сынып кемдей берген. Ол ону бодум машина кырындан аңдарлы бердим дээш, гипстедип алган. "Шынын чугаалаарга, ажилымдан үндүрүптөр дээш кортум" дээр. Чүге дээрге ажилчыннарда эрге чок, аңаа удур сөс чугаалаар кижилер болза-ла, ол коргудуп, херек болза хол дээп, ажилымдан үндүрүптөр мен, ажилдаан акшаң бербес мен, баар чериңерге барыңар, мен чүден-даа кортпас мен, меңээ кым-даа күш четлес деп кижилерни психика талазы-биле коргудуп алган.

Херек болза: "Аштааш келген сен, мен сени чалаваан мен, бодун диленип келдиң чоп" деп сөглетинер.

Бистиң ажилымыс берге, кылыр ужуруг хүлээлгевисти ак сеткилдивис-биле кылып турар бис, ол бисти шын удуртпайн, меге айтышкыннар берип, ажилымыска шаптараазыннарны ужураштырып турар. Ажил хүнү эртен 8 шакта эгелээр, кежээ кажан келиривис билдинмес, ол агаар-бойдустан хамааржыр. Арттыр ажылдап каан шактарны санап бербейн турар. Дүнеки үеде, дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде ажылдаан шактарымысты санап бербейн турар. Ону негээринден ажилчыннар база коргар, негээрге хорадаар азы дуу айда санап бээр бис деп көгүдүп, мегелеп эрттирип каар. Биске чүвениң ужурун чугаалаарга, чижээлээрге, өре-ширевис көвей, баштай оон адырлып алыыл дээрге, эрттирип-даа турган бис. Халас ажилдаан шактарымыс та чеже чүве. Табельди херек кырында ажилдааны-биле долдуруп каарга, бадыла-лас, ынчангаш аңаа ажил шактарын 8 шак кылдыр салыр ужурга таваржыр. Ол акшаны кайыын тывар бис деп кончуттунуп эгелээр. Ол шактарны оода дыштаныр кылдыр алыры безин берге.

2005 чылдың январь айда ажил хүнү 11-ден эгелээр ужуруг, бисти 3-те келдиртип алгаш, бо дыштаныр хүннерни 12 шак кылдыр санадып бээр мен, 12-де Москвадан комиссия келир дээрге ажылдап эгелээн бис. Херек кырында үези келирге, чаңгыс-даа дыштаныр хүн январь айда

санап бербээн.

Ай санында "Өлчей" садыындан орукка хүнезин кылдыр чем ап берип турар. Айда 30 муң рубль чеде бээр, бистиң бодап турарымыс-биле ол хире хөй акшага чем албайн турар бис. Шалындан тыртарга 500-700 рубль чеде бээр. Орукче үнмейн, ол чемге кандыгдаа хамаарылга чок таңныылдар база одакчылардан безин ол чем акшазын база тыртып турар. Бодунуң хууда чурттап олурар бажынының хериминиң иштинде гараж биле бичи бажың тудуун кылдыртып турар. Ол тудугнуң материалдарын база организация төлеп турар, тудуг кылып турар

«Шына» чагаалар аразындан

ажылчыннар орук чериниң ажилчыннары кылдыр санаттынып, шалынын оон ап турар. Бодунуң хуу машиназын (ГАЗ-3110) орук черинде арендада берип каан, 2003 чылдың ноябрьдан эгелеп ай санында арендазын ап турар, кывар-чаар материалдарны болгаш артык кезектерни организация хандырып турар.

Даргавыстың өөнүн ээзи Вачеслав Соян табельде автогрейдерист болуп, ай санында шалың ап турар, а херек кырында бодунуң "Волгазын" мунуп берип турар, ажилче кээр-келбизин боду билер. Эзирип алгаш орук черинге келир, улус куду көрүксээр, арагадары садып бериңер деп негээр, таңныылдар өрээлинде ужул калган чыдар. Уруу Сай-Суу Соян экономист болуп ажылдап турар, ажилче кээр-келбизин база боду билер, ол хирезинде шалыңы чүс хуу чоруп турар. Дуңмазы Эрес

Соян аштакчы болуп ажылдап турар, ол хүлээлгезин чедир күүсетпейн турарын ажилчыннар чугаалажып турар.

Ажилчыннар аразында хопмеге, нүгүл үндүрүп, аразында кырыштырып, бот-боттарынга бүзүрешпес байдалды тургузуп турар, чүге дээрге ол болза бодунга эки болуп турар, коллектив дем чок болза, аңаа удур кым-даа туржуп шыдавас. Кайы хамаанчок ажилчыннарны үндүрер-кирер, херек кижилер ажылдаар, херекчок кижилерни оларның чөпшээрели чокка-ла "хостуг сен" дээш сывырыптар. Меге айтышкыннар-биле ажил кылдырарга, халас кывар-чаар материалдар, халас күш үнүп турар. Организацияга хамаарышкан машина-техниканы бодунуң хуу өңчүзү кылдыр санаар, ону канчаар ажылгаарын бодум билер мен дээр.

Бистиң харылап турар оруу-вас узаан, ажилымыс хемчээли база көвүдей берген, ынчалза-даа ап турар шалынымыс мурнунда чылдарга бодаарга, улам эвээжеп, харын дорайтай берген. Бистерни, бөдүүн ажилчыннарны, аппарат ажылдакчылары-биле дең көрүп хүндүлээр ужуруг деп санаар бис, ооң чанынга шын чүве чугаалаар болза, кижилер бүгү назынында көрдүрбес болур деп база билер бис. Ол хире бодун ап билбес, улус куду көөр дарга-биле ажылдап шыдавас бис деп ажилымыс дорт бадыткап тур бис.

Оон өске бир каразып турар чүвевис, ол 2003 чылда Новосибирск хоорайның хереклекчилер кооперациязының академия-

зының "Бухучет болгаш аудит" факультетин бот-өөредилге-биле доозуп, экономист мергежилди чедип алган болуп турар. Ол-ла чылын бисте улуг бухгалтерлеп ажылдап турар Анджела Аранчал база-ла ол академияны, ол факультетти бот-өөредилге-биле дооскан болуп турар. Ол дипломнарда аттар таарышпас болуп турар. Мону база сайгарып бээрин диледивис. Ооң ыңай бистиң даргавыс декабрь 30-де Москваның Орук агентилелинден сагындырыг база алган.

Бистиң коллектив моон соңгаар бо дарганың удуртулгазы-биле ажылдаары берге болгаш болдунмас деп санап турар бис. Үстүнде бижиттинген чүүлдерни өөренип көрүп, даргавысты солуп, ажил-чорудулгавысты сайгарып бээринге боттуг дузаны чедирерин ТР-ниң Чазаанда орук айтырынын харылап турар удуртукчу даргалардан диледивис.

Бистиң орук черинде амгы байдал берге. 2005 чылдың март 31-де тендер садыглаашкын болган, аңаа эки белекенип албаанындан Кызылдың күрүнениң федералдыг эргелели №365 орук-ажылгал бүдүрүлгези ойнап алган. Амгы үеде ажилчыннарның кылыр ажылы орта таптыг билдинмес. Бүдүрүлгениң удуртукчунуң эрге-хүлээлгезин күүседип турар кижилер орта чүну-даа билбес, ынчангаш кылыр ажилдың ужу-бажы билдинместээн. Ынчангаш бо бүгү байдалды дарый сайгарып бээрин "Шын" солун дамчыштыр дилеп тур бис.

Сергей Суваан, Ахмед Чавырык шупту 20 кижилер ат салган.

Ада-чурттуң Улуг дайыныга мээң даай-авам Вера Чүлдүмвна Байлак хып дээн чалыы үезинде, 19 харлыында, киришкеш, бодунуң интернационалчы хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткеш, хөй санның орденнер, медальдар-биле шаңнаткан. Даай-авам дайындан ээл чанып келген дораан-на тайбың ажил-ишче шымнып киргеш, ам сезен хар ажадаа берген болза, мал болгаш чер ажылын хөгжүдөр херекке бодунуң күш-ажылчы салышкынын кирип чоруур кайгамчыктыг ажил-агыйжы, кежээ, эрестиг кижги болуп турар. Тайбың үеде күш-ажылчы чедишкиннери дээш Күш-ажылдын Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан, "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны" деп хүндүлүг атка төлөптүг болган.

Даай-авам он оолду, кысты божааш, өстүрүп, кижизиткен маадыр ие, олар шуптузу эртембилигин, мергезилди чедип алган, ада-иезин дөзөөн, ажил-агыйнын янзы-бүрү адырларында күш-ажылчы үлүүн кирип чоруурлар. Вера Чүлдүмвна чүгле ажы-төлүңгө эвес, бистерге, чоок төрел-

ФРОНТУЧУ

ДААЙ-АВАМГА

деринге, ажил-агыйжы, амыдыралга төлөптүг салдарын чедирип, боттуг дузаны чедирип чоруур буянныг кижги, ынчангаш ооң үлегер-чижээн эдерип, салгап алыр дээш ажылдап, чурттал чоруур бис.

Даай-авам Вера Чүлдүмвна арат ажил-агыйнын тургузуп алгаш, ону хөй чылдарда удуртуп, эвээш эвес малды өстүрүп, чер ажылын кылып чоруур, көргүзүлери эки. Арат ажил-агыйнында даай-авамның уруглары, күдээ-

лери, кенээттери, уйнуктары хаара туттунган, хоочун энезиниң удуртулгазы-биле ажилдап, Тиилелгениң 60 чылының байырлалын күш-ажылчы чедишкиннерлиг уткуп турарлар.

Эрес-дидим дайынчы, кайгамчыктыг ажил-ишчи даай-авам Вера Чүлдүмвнага Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгениң 60 чылынга турскааткан Москваның Кызыл шөлге май 9-та болур парадка киржир улуг аас-кежи таварышкан, ол бистерге база өөрүшкүлүг болушкун болду.

Хүндүлүг, эргим даай-авамга Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң 60 чылының бүдүүзүңде изиг байырны чедиргеш, ам-даа аңаа узун назылаарын, ажы-төлүнүн, төрөлдериниң аразынга хөй чылдарда оларның идегелдиг чөлөнгижи болуп чурттаарын, быжыг кадыкшылды, ажил-ижинге чедишкиннерни күзедим.

Хүндүлөл-биле,
Байлак ОНДАР.
Кызыл кожуун, Кур-Чер суур.

ЧУРУКТА: Б.Ондар даай-авазы В.Ч. Байлак-биле.

ЧОН УТПААН

Бай-Тайганың Шуй чурттуг эки турачы Салчак Делгеревич Балчыр дайын шөлүнче ТАР-ның аъттыг шеринге сержант эргелиг, салбыр командири тургаш, аъттаныпкан. Ол эки турачы аъттыг эскадронун 1-ги взвонунуң 1-ги салбырының командири чораан. Ук салбырны С.Д. Балчыр билдилик удуртуп, эрес-маадырлыг чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскөн.

Ровнонуң чигир заводунга шаап халдаашкын үезинде суг шыжамырынчы суургазындан үзүктөл чок боолап турган немец пулеметту узуткаан соонда-ла,

Салчак Балчыр: "Мээң соом-биле, оолдар! Ура-а!" дээш тура халаан. Балчырның ол кыйгызын салбыр байтык, бүгү взвод дыңнап алгаш, тура халаан дээр. Олар халдап киргеш, заводтуң чартыын ээлеп алганнар.

Салчак Делгеревич дайындан чанып келгеш, төрөөн колхозу "Мурнакчының" экономиказын быжыглаарына улуг үлүг-хуузуң кириген. С.Д. Балчыр колхозтуң хову бригадасына учетчиктеп хөй чылда ажилдаан. Колхоз совхозче шилчээн соонда, ол 10 чыл кадарчылааш, хүндүлүг дыштаныл-гаже үнген. Ол өөнүн ишти-биле 1

кысты, 1 оолду өстүрүп кижизиткен. Ооң огу Алексей ачазының соон истеп, Шуйда кадарчылап чоруур. Улуг уруунуң ажы-төлү Кызылда чурттап турарлар.

Салчак Делгеревич Балчыр – ТАР-ның Күш-ажыл ордениниң, Тиилелгениң 40 чылын удуштуур алган Ада-чурт дайыны ордуниң 1-ги чергеzi болгаш хөй санныг дайынчы медальдарның эдилекчизи.

Ол 1989 чылда чырык өртем-чейден кезээ мөңгөге чарлып чоруткан-даа болза, ооң маадырлыг херзэн чон утпайн, сактып, аңаа черге чедир мөгейип чоруур.

Сергей ОНДАР.
Шуй суур.

Тиилелгениң 60 Чыл Ою Фронтудан Чагаалар

АДЫН СЫКПААННАР

Ада-чурттуң Улуг дайыныга Өвүр кожуундан 10 эки турачылар киришкен. Кожуун чону боттарының эки турачы оолдарын: Шинни оглу Монгуш Давааны, Нуруп оглу Түлүш Мунзукту, Дадар-оол огу Түлүш Севзээн-оолду, Дүктүг-оол огу Кара-Сал Коңгарны, Сандижик огу Түлүш Мезил-оолду, Доржу огу Ооржак От-оолду, Дага огу Монгуш Биче-оолду, Бегзи огу Донгак Улуг-Шырынны, танкистер Түлүш Нурсатты, Түлүш Коңгарны утпайн, оларның чырык аттарын мөңгөжидип турар.

Турскаал самбыраны аскан

Эки турачыларның маадырлыг чоруктарын келир үениң салгалдарына мөңгөжидип арттырар сорулга-биле өвүржүлөр фронту оолдарына мөгейип, бараан бооп чоруурлар.

Ак-Чыраа суурнуң чону эки турачы Дадар-оол огу Түлүш Севзээн-оолдун чырык адынга турскаадып, ооң ада-иезиниң, думазының чурттал чораан кудумчузун ооң ады-биле адаан. Улуг Тиилелгениң 60 чылынга турскааткан турскаал самбыраны школада башкы Андрей Монгуштуң огу, Севзээн-оолдун думазы кылгаш, мөңгөжидип аскан.

Севзээн-оолдун чагаазы

Эргим, хүндүлүг ада-иелер, акы-дуңмалар, дөргүл төрөлдөр! Төрзэн чурт дээш, силерни херзээр дээш маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады фашистерге удур тулчул кирер дээш фронтуже чоруптар дей бердим.

Менче сагыш салган, хөй чүве бодаан херекчок. Бодуңар ажил-агыйыңарны эки сайзырадып, хостуг-шөлзөң, чырык-чаагай чуртуңарга бай амыдыралдыг чурттал чорууңарга идегэйин... Ха-дуңма силерге тутса дээн долчу байырым мооң-биле төнжүн. Ада-иелерге,

ха-дуңмага, төрөлдөргө кезээде мөңгө алдар! Сөс-даа төндү, шуптузуң бижийин дээримге, угаанымга черле чүве кирбейн тур.

Революсчу кызыл-шеригжи байыр-биле СЕВЗЭЭН-ООЛ.

Түлүш Севзээн-оол Ровно хоорай дээш тулчушкунга маадырлы-биле өлгөн.

Мезил-оолдун чагаазы

— Нам кежигиңиң адым сыкпаан мен, чоңууска дамчыдар силер — деп, Мезил-оол дигин ызырнып чугаалангаш, минута хире чыткаш, бажын база катап ковайтып келген:

— Фронтуже кел чыда, Борбак-Хаакка дөзөвилээң шүлчүм бар, дыңнаар силер бе? — дээш, өскөн-төрзэн Өвүрүнүң Кадый-Бажы, Дөргүнү бодунун салымынга холбап бижзэн шүлүүн арай деп чыткаш номчаан:

Хараганың Кадый-Бажы Караайнып чыдып калды. Хамык чоннуң херзэ дээштиң Хая көрбейн халдыплаттым. Көктүг-шыктыг Дөргүн-Бажы Хөлбөңейнип чыдып калды. Хөй-ле чоннуң херзэ дээштиң Хөөкүй бодум чоруплаттым.

Ооң соонда Мезил-оол бажын бир халаш кынгаш, олчаан көдүрүп шыдавайн барган.

Андрей БАЗЫР,
Өвүр кожуунунуң Ак-Чыраа ортукам школында башкы.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРА – ДАЙЫН ЧЫЛДАРЫНДА

1942 чылдың ноябрь 22-де тыва чогаалчыларның бирги конференциязын ТАРН ТК-ның бирги секретары С.К. Тока ажыдып тура, дайын үезиниң байдалдарында чогаалчыларның ажылының чугула ужур-дузалыын онзалап демдеглевешаан, патриотчу чечен чогаалдарны хөйү-биле бижиринче болгаш уран мергезилди бедидеринче чогаалчыларны кыйгырган.

Ынчангаш тыва чогаалчылар хамыктың мурнунда совет улустуң фашистиг элекчилерге удур маадырлыг демиселин алдаржы-дарын болгаш чайлаш чок тиилээринге быжыг бүзүрелди илередирин төрзэн чонунуң мурнунга боттарының хамааты хүлээлгези деп медегер билбишаан, дайынчы чогаалдарны бижиринче улуг кичээнгейни салганнар.

Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктеринде тыва чогаалчыларның дайын чылдарында чедирген улуг дузанын мынчалдыр демдегледип турар: "Ылангыя шүлүкчүлөр тыва арат массаларга изиг сөстү чедирип, күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорукче оларны хей-аът кирип, хосталга дээш, тайбың дээш, депшилгелиг кижги төрөлгөтөниң аас-кежи дээш дайынга удур демиселче чаңгыс кижги дег көдүрүлүп үнеринче улус-чонну кыйгырып турган".

Чижээлээрге, С.Пюрбюнүң дайын чылдарында чоннуң ортузунга ыры бооп алдаржы берген турган "Тулчушкунче!" деп шүлүүнде дайынче изиг кыйгы тодаргай көстүп турар.

*Эртенгеш, аъттаныңар!
Эрге-шөлзө, хосталга дээш
Тулчушкунче!*

*Тулчушкунче!
Тура дүшпейн, бурунгар!*

Чамдык чогаалдарда дайынчы кыйгы хөлүн эрттир күштелгенинден шүлүк шуут-ла лозун, азы дужаал хевирлиг апарган таварылгалар база бар. Чижээ, С.Самба-Людунтун "Дайынны чылча базаал, бурунгар!" деп шүлүүнде мындыг одуруулар бар:

*Эй, хостуг арат,
аксык кежиңи ышкырма,
Адыр баштыг чылан
маңгысты узутка!*

*Эй, хостуг арат,
акы-дуңмаң чидирбе,
Аза-четкер,
аза-шулбусту узутка!*

*Пулемет бооң
октап ал,
Мунар аъдың соодуп ал.
Чыскаалыңар,
сырый туруңар,
Чыдаларыңар быжыг
тудуңар!
Дайынны чылча базаал,
бурунгар!
Дайынга тишлеп үнээл,
бурунгар!*

"Ук шүлүкте фашистиг дайынны аас чогаалының овурухевирлери-биле ("чылан маңгыс", "аза-четкер") тодараткан болгаш синтаксистиг параллелизминин хоочун уран аргазын ажыглан. Ооң-биле кады автор шүлүктүн чаа аян-тургузуңна даянгаш, чогаалаан өткүт публицистиг болдурган" – деп, А.К. Калзан үнелеп көргөн.

Шак ындыг Ада-чурттуң Улуг дайыныга чонну чүгле күш-ажылы-биле эвес, а харын дайынчы чепсекти холга туткаш, киржиринче кыйгырган чогаалдарның шуптузун адаары берге. Оларның аразындан эң көскү, дайынның мырына баштайгы хүннеринде ле солунга көстүп келгеш, чамдызы дайынчы ырлар апаргылаан С.Сарыг-оолдун "Чылан сени!", "Чылча шавар", С.Самба-Людунтун "Дайынны чылча базаал, бурунгар!", С.Пюрбюнүң "Тура халаан чурт", Д.Бегзиниң "Өлүр хөөрүн казип турлар",

"Ада-чуртум, тиилээр сен" дээн ышкыш оон-даа өске шүлүктөрни маңаа демдегледип болур.

Тываның мурнундан дайынче чорупкан эки турачыларга турскааткан шүлүктөр база хөйү-биле көстүп келген. Чижээлээрге, С.Пюрбюнүң "Дайынчыга", С.Сарыг-оолдун "Эжимни үдеп тура", "Танкычыга чагы", "Тиилеп кээр сен", С.Самба-Людунтун "Төрзэн чурттуң патриотчулары", Л.Чадамбаның "Ополченнер", М.Идам-Сүрүннүн "Дайынчы кыска", "Окуур аъттар", "Дайынчывыска", Л.Чадамбаның "Эжимге", О.Саган-оолдун "Авазы" деп шүлүктөрдөн чогаалчылар ол үениң болушкундарын кайы хире изини-биле дамчыдып турганын билип алыр аргалыг бис.

Дайын чылдарында чогаалчылар фронтуге кыйгы уткалыг боорундан аңгыда, дайынчыларга дузаламчы чедирген мурнакчы араттарның овурухевирин база чонга үлегер-чикек кылдыр дамчыдып турганнар. О.Саган-оолдун 1942 чылда бижзэн "Малчын арат Сандый" деп чечен чугаазы, 1943 чылда бижзэн "Тываның арат чонунуң мурнундан" деп орук демдегледдери, С.Пюрбюнүң 1943 чылда бижзэн "Кызыл кош" деп шүлүү, база ол ышкыш ооң чылын парлаггаже үнген С.Сарыг-оолдун "Белек" деп тоожузу дээш, оон-даа өске чогаалдар тыва улустуң патриоттуг шимчээшкинин оттурарына улуг дузанын чедирип турган.

Чижээлээрге, С.Пюрбюнүң "Кызыл кош" деп баллада-шүлүүнде мындыг одуруулар бар.

*— Кайыныңиң, кандыг
этти чүдүрүп каан,
Калай чедер кожул бо? —
деп айтырган мен.
Далаш чокка дээскиндир
көрдүңгештиң,
Дазыл баштыг даңза-биле
айтыкташтың.*

— Арат чоннуң араатаны
бассын дээштиң,
Ада-чуртче, төрзэн
Кызыл Шериндиве
Өргүп сунган улуг
чаагай ынакшылы,
Өртээ турбас белээ-дир —
деп харыылады.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тиилелгелиг доозулганының соонда, дайын темазына бижиттинген чогаалдар улам хөйү-биле көстүп эгелзэн. С.Пюрбюнүң "Тиилелге", Ю.Кюнегештин "Тиилелге делгереп тур", С.Сарыг-оолдун "Мөңгө алдар", С.Сүрүн-оолдун "Ооң чуру", О.Сувакиттин "Сат Бүрзекей дугайында баллада", В.Саган-оолдун "Гвардейжи маадыр акым" дээн чедиргелиг шүлүктөр болгаш Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушка Чүргү-оолдун овурухевирин чүраан С.Токаның "Чоннуң огу" деп очерк-тоожузу, С.Пюрбюнүң "Төрзэн чонунун ады-биле чаалажып чораан" деп чечен очериги, маадырлы-биле амы-тынындан чарылган тыва эки турачыларга турскааткан К.Кудажының "Он бир" деп шиизи, М.Эргелтин дайын чылдарында Тывага болуп турган амыдыралды көргүзүп, бичии уругларга таарыштыр бижзэн "Кескинди хлеб" деп тоожузу, Е.Танованың "Акым дугайында тоожу" дээш, оон-даа өске чогаалдарны маңаа адап болур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тиилелгеге бүзүрелди илередип, чоннуң хей-аъдын көдүреринге үлүг-хуузуң кирип чораан чогаалдарның авторлары М.Идам-Сүрүн, С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, С.Самба-Людун, Л.Чадамба, О.Саган-оол болгаш өскөлдер-даа берге үеде боттарының чогаадыкчы чоруу-биле улуг амык-дузанын көргүскенин үнелеп демдеглезри чугула.

Шолбан МОНГУШ,
ТГШИ-ниң чогаал секторунуң эртем ажилдакчысы.

"Кызыл сылдыс" солунуң кол редактору Алексей Сурков дайын үезинде бодунуң кадайы Софья Кривск болгаш огу Алеша база уруу Наташа-биле чагаалажып харылажып турганнар. Бир хүн почталов Софьяга үш-булуң-чуктай дүрүп каан чагаа эскелген. Ону ажыдып көөргө, "Тебе, солнышко мое" деп эпиграфтыг он алды одуруугу шүлүк бар болган. Ам болза ол – бүгүдеге билдингир "Землянка-деи" ийин. 1941 чылдын декабрьда немецтерниң халдаашкыны күштөлип, черже кири кылган казанактын довураа боолаашкындан төктүп турза-даа, Алексей Александрович бодунуң блокнудундан адырылбайн, "Землянка-деи" сөзүн бижирип турган деп, дивизия командири генерал Белобородов бодунуң наамдарында бижип турар.

А.Сурковка композитор эжи Константин Листов "Аялга чогаадып алдым, эш. Бир ыры сестеринден берип көрем" деп дилзэн. Сурков чер казанакка бижзэни "Землянканы" композиторга берген. Бир хүн Листов фронтуң алдарлыг чурук тырттырыкчызы, ырылар болгаш каттырынчыг чүүлдер чугаалаар ховар талантылыг Михаил Савин-биле Сурковка чедип келгеннер. Аалчылар чаа ыры дугайында чугаалаарга, редакциянын ажилдакчылары Савинден ону ырлап бээрин дилзэн. Савин ырыны күүседип доозуптарга, хамык улус Сурковту ошкак-чыттап, карактарының чаштарың чодуп шаг болган дээр. Удатпаанда солун редакторлары сумелешкеш, "Землянканы" ол үениң сурагылыг ыраажызы Лидия Русланованың күүселдизи-биле бижиттирген. "Землянка" ынчалдыр Чөөн фронтудан Барыын фронтуга чедир дыргын тарай берген.

Ынчалза-даа удатпаанда алдарлыг "Землянканы" "До тебя мне дойти нелегко, и до смерти четыре шага" деп "чарылдырыкчы уткалыг, кошкак" одуруулар дээш кызгадал эгелзэн. Ооң автору А.Сурков ырының сестерин эскерттиринден ойталаан. Ынчалза-даа үстүкү орманнар чеже-даа орадлашса, чоннуң лириктиг ырызын репрессияга таварыштырып чадашкан.

Бюрбю СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Солун ужуражылга

Агафья ПЫКОВА – Тыва туристерни хүлээп алган

Бай-Тайганың Кара-Хөл — Тываның барыны кызыгаарында Алтай, Хакасия республикалар болгаш Кемерово облазы-биле кызыгаарлажып чыдар, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чоннуг, бай-байлак черлерниң бирээзи. Тус черниң чурттакчы чону малчын, аңчы, балыкчы болурундан аңгыда, бойдука кончуг хумагалыг, төрөөн черин эргип-кезип, аян-чорук кылырынга сундулук кижилер хөй. Жожуунуң бойдука байлаан камгалаар болгаш чөп ажыглаар талазы-биле Кара-Хөлде инспектор Максим Иргит — аңчы, балыкчы-даа болза, узун хемчээлдиг чадаг чарышка республиканың хоочун спортчуларының бирээзи.

Максим Иргит бойдука чүрээден бердинген кижилерниң бирээзи деп болур. Ол аъттыг, чадаг,

«Алдын дүлгүүр» изиг аржаанга Кара-Хөлден аъттыг, Абакан хемни өрү хемелиг каш-даа четкен мен. Онзагай чараш бойдус чурумалдыг черде турар аржаан болгай. Орта колдуунда тывалар, хакастар, алтайлар, орустар дыштанып келир. Чайын кижидээрге имилеме апаар. Сөөлгү чылдарда аржаанчыларны вертолет-биле база эккеп турар апарган. Ооң-биле чергелештир Тывадан болгаш өске-даа черлерден туристер база көвүдөп кээр.

Кыжын шаналыг «Алдын дүлгүүр» изиг аржаанга чедер деп бодап алганымдан бээр элээн үе эрткен. Орта белеткелди баш удур чорудар апаар. Кыжын шаналыг хөй чүк ап чорууру болдунмас, ынчангаш чамдык үрелбес аъш-чемни баш удур күзүн чедирип, шыгжап алыры чугула. Ынчангаш бо чылдың январь айда хоочун тудугжу Сергей Седип-оол, кады төрөөн дунмам, сарлык кадарчызы Алексей Иргит үжелээн Кара-Хөлден изиг аржаанче угландыр шаналыг чоруптувус. Бо эрткен кыш хар чуга-даа болза, соок күштүг болган. Кыштың соогунда чер кижизиниң ап чоруур чүүлү-ле көвей, шуглак-дөжээ, аъш-чеми дээш, ол чаңгыс рюкзакка сыңмас, кижидүрүзү «сөдүргелиг» чоруптувус.

Дорттап чоруур дээр бодалым бүтпейн барган, хар көшкези бадар черлерни ояр ужурга таварыштывыс. Алтай биле Тываның кызыгаарында бедик арттары черзилеп оюп чорааш, Алтай биле Хакасияның аразында артты могаарда-ла үнген бис. Арт кырындан Абакан хемче доңгайып кирген тудум, оруктуң шаптараазынны улам-на бергедеп келген. Чамдык черлерге дедир үнүп, шаналарывыс уштуп алгаш, дажыгланым-даа турдувус. Улуг от салып алгаш, хондувус. Даартазында аңчылар чадыры тыптыр ирги бе дээш, үш тарай кылаштажып, могап-шылаан улус бир-ийи хондур дыш ап дыштанза деп бодал-биле дилеп эгеледивис. Дуңмам Алексей келзе-ле, «багай шаназын харда шанчып каан, бичежек сугидиктиг кижиниң изи кире берген бажындан ыш бурулап тур» дей-дир.

Могап-шылаан улус доораан чеде бердивис. Бедик, мөңгө ногаан хаддылар шыпкан, дээрже бедип үнгүлей берген кожагарларлыг хем белдириниң хажызында

деспек кырында улуг база бичии бажыңгыштар, баарында база ийи бичии чадырларлыг, суг унунда сизген пресстери чыып каан чыдыр. Адаанда ыш бурулап турар бичии бажыңга келгеш, соктадывыс. Элээн болганда эжин ажадыпсала, дыдырашсымаар баштыг, кызылсымаар шырайлыг, кырган ирей бакылап келгеш, бистиң-биле мендилешти. Ам көөрүвүске бир буду дөңмөктөн чок боорга, кайгай бердивис. Чоруп чоруур аайывыс-биле изиг аржаанни айтырып, Тывадан келгенивисти чугаалаарывыска, кайыын келгенивисти удур айтырып, тайылбыр бээр ужурга таварыштывыс.

Кырганның чугаазы-биле «Алдын дүлгүүр» изиг аржаан моон куду 83 км дээрге, кижидүрүзү баар чорду. Кыжын чораан эвес. Ынчап турувуста кырган биске дараазында кыска тайылбырны берди: «Бо дээрге солуннарга бижээн, радио, телевидениеге чугаалап, көргүзүп турар, Россия девискээринден сөөлгү тывылган, черлик кижиде турганы Лыкованың турлаадыр» — дээрге могап-шылаанывыс безин чиде берди. Бодум безин Лыкованың дугайында солуннар каш-даа номчаан болзумза, ооң дириг бодунга дужар мен деп бодавайн чораан мен. Кырган кириңер, чынныңар деп чалап турар аразында, хавак кырындан бичии, сарыг мойнактыг, кара хава эдерткен, кеткен хевинден-не илден, улгады берген орус херээжен кадай чедип келди. Агафья Карловна Лыкова ол болду, чугаалажып турган кырганнывысты Седов Ерофей дээр болду. Ээн тайгада, чер-черинде бир буду чок, инвалид кырган, Лыковтарның артып калган чаңгыс уруу ол черге төртүтүнген 59 чыл чурттаан ийи кижини көргөш, кайгап турдувус.

хемелиг турисчи аян-чорук кылыр талазы-биле мергежий берген спортчу. Тываларның, хакастарның, алтайларның Абакан бажында дыштанып, эмненип турганы изиг аржааны Алтайга болган чер шимчээшкининиң соонда чиде берген деп сураг дыңналган, Максим Иргит ону тодарадыры-биле бо чылдың январь айда ийи эжин эдерткеш, 500 ажыг километрни эртип чорааш, «Алдын дүлгүүр» изиг аржаанга четкеш келген. Ол чорааш «Тажный тупикте» чурттап чоруур, солуннарга доктаамал бижип, телевидениеге көргүзүп турар, черлик амыдырал-биле чурттап чоруур Агафья Лыковага баштай душкан тыва кижиде болганы сонуурганчыг. Бо чүүлдү Максим ИРГИТИҢ бижээни-биле номчукчуларга таныштырайн.

Оларның тайгада берге амыдырал-чуртталгазынга дузалажып болгу дег чүү барын сонуургап айтырдывыс. Сизген пресстерин

чорааш, Абакан хемниң бажында Бөдүй хемде изиг аржаанга чедип келдивис. Аржаанда ийи хонук бурунгаар келген 18 туристер, аржаанни кадарып чурттап турар Слава дээр оол бар болду. Алтайга болган чер шимчээшкини аржаанга кандыг-даа салдар чедирбээнин эскердивис. Аржаандан 20 км черде аңчылар чадырында бир кырган аңчы кыштап чыдар болду. Күзүн октябрь айда келгеш, соокта моторлук хемези дошка үскеш аңдарылган, ону уштуп турда, буду доңгаш кежи өлүгүлени берген, эмненип кыштаан. Ам хем оруу ажыттына бээрин манап орап.

Дедир чанып кел чыда, 10-11 шак аразында Агафья сугнуң чанында туристер хонар чадырга келдивис. Дүне кээривиске ындыг ийикпе, Агафьяның сагыш човаачалыны кайгадывыс. Эртенинде артып калган сизгениниң артыын эккелчип бергеш, ыяшка бергедеп турар боорга, бир хүн ыяштажып бердивис. Оларның эрткен амыдырал-чуртталгазын чугаалажырга дыка солун. «Алышкылар дег чурттап олурар бо-ла бис» дээр.

Олар айда бир катап харылзааже үнер радиостанциялыг, ону Ерофей харыылап турар. Ол аңа чурттаа-ла 8 чыл чедип турар. Даг өрүмнээр геология экспедициязынга ажылдап чораан болгаш, тайгага өөренип калган, бир огул-биле харылзажып, херек чүүлдерни вертолет-биле эккелдирип ап турар. Тыва-выстың байдалын, амыдырал-чуртталгазын чугаалап бээривиске, дыка сонуургаар болду. Кайызы-даа чүдүлгелиг улус болдулар.

Агафьяның канчап мынчаар чурттап бергенин база сонуургадывыс. 1917 чылда Октябрь революциязы өскүчүп, стареверлерге халдап эгелей бээрге, ада-иези ажы-төлүн эдерткеш, тайгаже дезип көжүп чоруй бар-

ганнар. Адазы маңа мөчээр, иези Алтай ашкыш, эеп келбейн барган. Олар 40 хире чылдар иштинде кижиде көрбейн, кижиде четпес тайгаларга чурттап чорааннар. Өг-бүле ийи алышкы, ийи угбашкы, ада-иези 6 кижиде чурттап чораан. Олар чүлге бойдука байлаа-биле амыдырап-чурттап келгеннер. Сөөлүндө турган черинге моторлук хемелерлиг кижилер база геология экспедициязының геологтары көстүп кээрге, олардан дескеш, Абакан хемниң муңгаш деп черге турумчуп чурттап бергеннер.

Даштыкыдан дээш кайыын-даа, кандыг-даа сөөк кижилер чедип кээрин чугааладылар. Негрлер безин кээп турган болду. «Тывадан туристер кээп көрбээн, бир дугаарында келген-дир силер» — деп чугаалап олурдулар. Тывылган соонда, сөөлүндө оларны вертолет-биле хоорай кирип турда, Агафья десе берген. Угбашкыларның бирээзин ада-иези-биле моторлук хемеге алгаш бадырып чыдырда, кортканындан чүрээ чарлып өлүп калган деп, Ерофей чугаалаар чорду.

Амгы үеде Хакасия, Алтай, Кемерово областан хандырылга, хайгааралды берип турарын РФ-тиң Чазаа шийтирлеп каан. Вертолет кээп турар, ооң хонар черин аштап-арыглап каан. Лыковтарның өг-бүлөзигезинде геология ажылдакчылары далган бээрге безин албайн турганын чугаалап турдулар. Эрткен күзүн Кемероводан үш өшкү эккеп берген, олар төрүпкөн, чаражы кончуг анайларлыг. Ангор база эвес, Тыва өшкүге база хамаарышпас, безерек дүктүг өшкүлөр болду. Ийи ыттыг, ийи аңгы уксааның дагааларлыг, бир диис бар. Оларның-биле кады чурттап турар дириг амытаннарны тодаргайлап көргүзүрге мындыг.

Чурттап турары эки-даа болза, чаңгыс буттуг кырган бир улуг доорбашты 200 метр черден бир шак иштинде сөөртүп эккээр. Бистер боттарывыстың шаавыс-биле сизгенин, чарбазын эккелчип, ыяжын ыяштап бердивис. Чайын балыктаар, Агафьяның салып каан четкизинде балыктарны адыглар база уштуп чиптер. «Чамдыкта адыглар хем унунга балыктааш туруптарга, хойзу боолап чорудуптар-дыр мен» деп, Ерофей чугаалаар. Оларның турлааның турар чери кончуг таарымчалыг, суг-үер албас, хавак кырында, хүннээр талада. Огород, сизген шөлүн аштап-арыглап каан.

Бодум тайга-танды кезип чоруур-даа болзумза, мындыг кайгамчык солун кижилер-биле дужары мөңгө өөрүнчүг болду. Кырганнар-биле байырлажып, амыр-тайбың чурттап олурарын күзээш, база катап келир чылын чедип келиримни азааш, тайга-сын ажылдыр 500 ажыг км оруумну уламчылап чоруптум.

Иргит МАКСИМ,
Кара-Хөлде бойдустан байлаан камгалаар болгаш чөп ажыглаар талазы-биле кожуунуң инспектору.

КУШ ЧОК БОЛДУРГАН

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээр энергетика комиссиязының № 63 база 66 доктаалдары-биле Тывага чылыг болгаш энергия өртөөнүң чаа тарифтери күштүг болуп ажылдап эгелээн.

Ынчалза-даа бир ай болганда республиканың девискээр энергетика комиссиязы энергия курлавырларының тарифтерин бадырар дугайында чаа доктаалды хүлээп алган. Республиканың девискээр энергетика комиссиязы бодунуң эрге-хүлээлгезин эрттир ажыглап, тариф хемчээлиниң дугайында боттарының шийтирин ийи катап өскертип, РФ-тиң хоойлужудулгазынга хажыдышыктыңарны болдуруп. Ооң дугайында Россияның тарифтер талазы-биле федералдыг албанының удуртукчулары Д.Сальковтуң болгаш С.Новиковтуң дужаалдарында чугаалап турар. «Россия Федерациязынга чылыг болгаш электри энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында» Федералдыг хоойлунуң 2 чүүлүн тус черниң девискээр энергетика комиссиязы бодунуң № 63 болгаш 66 доктаалдары-биле хоойлуга чөрүштүр солаанының дугайында документиде чугаалап турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң үндүрүп турар чылыг болгаш электри энергиязынга тарифтерни тургузарының дугайында» Тыва Республиканың девискээр энергетика комиссиязының 2005 чылдың январь 21-де хүлээп алганы № 63 болгаш 66 доктаалдарын күш чок болдуруп. — Тыва Республиканың хереглекчилеринге тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында хоойлужудулганы сагырының талазы-биле Тыва Республиканың девискээр энергетика комиссиязын айтыр деп, 2005 чылдың апрель 12 болгаш 21-де РФ-тиң тарифтер талазы-биле федералдыг албанының дужаалдарында чугаалап турар. Ынчангаш, чыл эгезинде экономиктиг үндөзүнүң хүлээп алган тарифтер ам күштүг болуп кирген, ынчалза-даа ол үениң иштинде «Тываэнерго» ААН материалдыг болгаш моральдыг когаралга таварышкан. Бо чылдың февральда республиканың девискээр энергетика комиссиязының хоойлужудулгага чөрүштүр хүлээп алган доктаалын езугаар энергия курлавырларына өртекти бадырганы-биле энергетиктер орулгалыг ажылдап шыдаваан болгаш бүдүрүлгө карылгалыг болуп турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң парлалга албаны.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга
Тиилелгениң 60 чыл оюн май 7, 8, 9 хүннеринде
байырларының

ПРОГРАММАЗЫ

2005 чылдың май 7 — май 9

Кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга черлериниң бадылаан планы езугаар республиканың кожуун төптериниң, сумуларның болгаш хоорайларының коллективтеринге Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хуралдар, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер.

2005 чылдың май 7

10.00 — Спортчу маргылдаалар:
Тыва Республиканың боодалга маргылдаазы (ПОСТО-нуң боодалга эрттирер чери);

Тыва Республиканың ча адарынга чемпионаты (Олимпий курлавырларының специализастаан уруглар-элээдилер школазының ча адар чери).

10.00 — "Тиилелгениң салюду" деп республиканың улусчу чогаалдыг фестивалы (В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры).

16.00 — Кызыл хоорайның бүдүрүлгө, албан болгаш организация черлеринге дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарынга байыр чедирер хуралдар, Кызыл хоорайның школарынга үстүкү классчыларга байырлыг кезээлер.

17.00 — "Ураанхай" мюзик-холлунуң концерти (Тываның күрүнө филармониязы).

2005 чылдың май 8

10.00 — "Тываның аныяктары" солунуң шаңналы дээш чик атлетика эстафетазы (Ленин кудумчузу, Кызыл хоорай чагыргаының бажыңының чаны).

Элээдилер аразынга теннис маргылдаазы (Культура болгаш дыштанылга парыгы).

Аът чарыжыга республиканың төп зоназының маргылдаазы (Тос-Булак).

12.00 — Бот-тывыңгыр уран чүүлүнүң "Тиилелгениң салюду" деп концерт программалары ("Енисей", "Тудугжу" культура бажыңнары, шөлдер).

17.00 — Байырлардыг Гала-концерт (Тываның күрүнө филармониязы).

18.00—21.00 — 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг

дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан байырлыг хурал. "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылы" деп юбилей медальдарын Ада-чурт дайынының киржикчилеринге тыпсыры. Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң концерти (В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры).

2005 чылдың май 9

8.30-9.15 — Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлгөн дайынчыларның тураскаалыга боодалдарны салыры.

10.00-12.00 — Тыва Республиканың ИХЯ-ның, Тыва каайлының, РФ-тиң Шүүгү яамызының ТР талазы-биле шииткелдер күүседир эргелелиниң ажилдакчыларының киржилгези-биле Кызылдың кызыгаар отрядының Кызылда шериг гарнизонуң шериглериниң парады.

Ленин кудумчузуңда Арат шөлүңгө школачыларның ыры болгаш чыскаал көрүлдөзи.

10.00-14.00 — "Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан" деп театржыткан көргүзүк. (Арат шөлү).

10.00 — Республиканың уран чүүл чогаалдыгының делгелгези (Культура болгаш дыштанылга парыгы).

11.30 — Кызылдың уран чүүл училищезиниң үрер хөгжүм оркестриниң концерти (Культура болгаш дыштанылга парыгы).

14.00-18.00 — 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан "ШЫН" солунуң шаңналы дээш тыва хурешке республика маргылдаазы ("ХУРЕШ" стадиону).

17.00 — Күрүнениң симфониктиг оркестриниң концерти (Тываның күрүнениң филармониязы).

18.00 — Байырлыг концерт (В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры).

19.00-22.00 — Аныяктарның "Сактып чор бис!" деп программасы (Арат шөлү).

22.00 — 30 хардан өрү назылыгларга дыштанылга кезээзи (Тываның күрүнө филармониязы).

22.00 — Фейерверк (Арат шөлү).

ОРГКОМИТЕТ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумуңуң башкызы **Маадыр-оол Түлүшевич БИЧЕ-ООЛ** май 2-де 50 харлаан. Республикада билдингир спортчуларның бирээзи, бистиң эң-не эргим күдээвиске, оолдарының ынак ачазынга юбилейи-биле байыр чедирбишаан, ажил-ижинге чедишкеннерни, өг-бүлезинге аас-кежикти, узун назынны база кезээде бистиң-биле кады омак-хөглүг чорууруңну күздөдивис.

Кат-иези, өөнүң ишти, оолдары, чуржааттары база Доңгактарның, Ондарларның, Бадарчыларның өг-бүлелеринден.

БАЛЫКЧЫЛААРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Балыктаашкын талазы-биле агентилели май 1-ден июнь 10-га чедир үеде үүргенелээр үе чоруп турарыңга холбаштыр балыктаарының бүгү хевирлерин хоораның республиканың балык ажил-агый бүдүрүлгелеринге болгаш чурттакчыларыңга дыңнадып тур.

Седен-оол Хүргүлекович ОНДАР

Үр эвес араанының соонда, 75 харлыында, 2005 чылдың май 3-те Седен-оол Хүргүлекович Ондар мөчээн.

Седен-оол Хүргүлекович Ондар 1929 чылдың ноябрь 30-де Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузуңга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Күш-ажылчы баштайгы базымын 1953 чылда Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Тайга эге школазынга башкы болуп эгелээн. Ооң соонда ол-ла кожуунуң Аксы-Барлык 7 чыл школазынга 5-7 класстарның математика башкызы бооп ажилдаш, өөренип чоруканының соонда Красноярскиниң башкы институтуңунуң биология-география факультетин чедишкенниг дооскаш, Барлык, Кызыл-Махалык школарыңга өөредилге эргелекчилеп, школа директорлап, улаштыр Кызылдың школа-интернадынга директор бооп ажилдап чораан. Школарларның материал-техниктиг баазанын быжыглаарыңга, өөредилге-кижизидилгени бүгү талалыг бедидеринге эвээш эвес үлүг-хуузуң кириген.

С.Х.Ондар хей санныг орден-медальдарның, өске-даа шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Ол Тыва АССР-ниң школарының алдарлыг ажилдакчызы, "Улус өөредилгезиниң тергини" атка төлептиг болган.

1984 чылда Тыва АССР-ниң Чырыдышкын яамызынга инспекторлап, Кызыл райкүүсكومунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизинге бодунуң быжыг билии, дуржулгазы-биле башкыларга улуг дузазын, арга-сүмезин дамчыдып ажилдааш, 2000 чылдың август хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Седен-оол Хүргүлекович каяа-даа ажилдап чорааш, чүткүлдүүн, бедик харысалгалыын, эш-өөрүрүзүн, бодунга болгаш кады ажилдап чораан эш-өөрүңгө негелделиин көргүзүп келген.

Езулуг төлептиг мөзүлүг ачавыс С.Х.Ондарның чырытыкылыг овор-хевирин бистиң сагыш-сеткиливиске уттундурбас хевээр артар.

Өг-бүлези, ажы-төлү, оларның уруг-дарыы.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрыңга сцена чырыдар чырыдыкчы кижиги херек бооп турар. Кээр чери: Ленин кудумчузу, 33.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ АЖААЛГА БАНКЫЗЫ

Кызылда № 8591 салбыры

Ажаалга банкызы чон-биле ажилдаарының хей чылдардагы чаңылдарын хевээр арттырбишаан, бодунуң клиентилерин камгалап, банкының салбырларыңга келген чонга эптиг байдалдарны тургузар дээш болдунурла чүүлдерни кылып турар.

Улуг Тиилелгениң 60 чыл юбилейин алдаржыдып база

бодунуң шыгжадыкчылары — пенсионерлерни мактап-шаңнаары-биле Ажаалга банкызының Кызылда № 8591 салбыры 2005 чылдың апрель 29-та "Россияның Ажаалга банкызы — пенсияга немей" деп акша шаңналдарының тиражын эрттирген.

Шаңнал ойнаашкыннар агар саннарның дараазында номерлеринге таварышкан:

№	Ойнаашкын таварышкан агар саннарның дугаары	ВСП № болгаш турар чери
1	42306810165000803232/34	№08 Кызыл, Калинин, 246
2	42306810065000302736/34	№ 03, Кызыл, Дружба, 15а
3	42306810665000602483/34	№ 06, Кызыл, Ленин, 87
4	42306810465000403905/34	№ 04, Кызыл, Кочетов, 31
5	42306810665002601757/34	№ 022, Шагаан-Арыг, Октябрьская, 2
6	42306810265003500393/34	№ 032, Тээли, Комсомольская, 12
7	42306810465000501056/34	№ 05, Кызыл, Правобережная, 28
8	42306810065000001590/34	ОПЕРО Кызыл, Кочетов, 34а
9	42306810965000501158/34	№ 05, Кызыл, Правобережная, 28
10	42306810265000303302/34	№ 03, Кызыл, Дружба, 15а
11	42306810065001103219/34	№ 011, Каа-Хем суур, Совет Тываның 25 чылы, 8
12	42306810965002401065/34	№ 020, Чадаана, Киров, 12
13	42306810165001600955/34	№ 016 Тоора-Хем суур, Октябрьская, 7
14	42306810565000803308/34	№ 08, Кызыл, Калинин, 246
15	42306810065000803361/34	№ 08, Кызыл, Калинин, 246
16	42306810965002602181/34	№ 022, Шагаан-Арыг, Октябрьская, 2
17	4230681016500000721/34	ОПЕРО Кызыл, Кочетов, 34а
18	42306810565002401148/34	№ 020, Чадаана, Киров, 12
19	42306810665000501131/34	№05, Кызыл, Правобережная, 28
20	42306810465002601802/34	№ 022, Шагаан-Арыг, Октябрьская, 2
21	42306810865001400866/34	№ 014, Эрзин, Пионерская, 4
22	42306810965001600948/34	№ 016, Тоора-Хем, Октябрьская, 7
23	42306810065000602465/34	№ 06, Кызыл, Ленин, 87
24	42306810365001103168/34	№ 011, Каа-Хем суур, Совет Тываның 25 чылы, 8
25	42306810565000602389/34	№ 06, Кызыл, Ленин, 87
26	42306810265000201857/34	№ 02, Туран, Щетинкин, 14
27	42306810565002401300/34	№ 020, Чадаана, Киров, 12

Акша шыгжаткан бистиң чонувуска чиректиң ханызыңдан байыр чедирбишаан, оларга кадыкшылды болгаш чаагай амыдыралды күздөдивис.

Россия Федерациязының акционерлиг коммерция Ажаалга банкызы РФ-тиң АБ-ниң Кызылда № 8591 салбыры Кызыл хоорай, Кочетов, 34а.

Телефоннары: 3-58-21, 3-86-22.

Банк операциялары боттандыраарыңга Россия Банкызының чиңгине чөпшээрелин 2002 чылдың октябрь 3-те берген. Дугаары № 1481.

САДЫП ТУР МЕН

1995 чылда кылган ВАЗ 21061 марканың машиназын садып тур мен. Ондакка таварышса-даа, маңнап турар. Өртээ 25 муң рубль. 9-97-76 дугаарлыг телефонче долгаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИДИСТЕР:** ниятиел-политиктиг кидистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улугтур кидистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9711. Чагыг 47.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ның Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязыңга парлаан (Кызыл, Шетипокон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барыш болур. Айыгтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылтары дээш авторлар боттары харьылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.